

К-14038

234733

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 27

СЕРІЯ—ІСТОРІЯ КПРС

ВИПУСК 4

**ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия — история КПСС

Выпуск 4

(На украинском языке)

Редактор А. М. Дунай

Техредактор З. М. Герасимова

Коректор М. І. Лелюк

Здано в набор 6/VI 1967 р. Підписано до друку 29/XII 1967 р. БЦ 31049.
Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг 9,5 фіз. друк. арк., 12,3 умовн. друк. арк., 9,5 облік.-вид.
арк. Зам. 2083. Тираж 500. Ціна 77 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі. Харків, Університетська, 16.

THE
LIFE OF
JAMES M. SMITH

BY
JAMES M. SMITH
AND
JAMES M. SMITH

NEW YORK
1850

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 27

СЕРІЯ—ІСТОРІЯ КПРС

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1967

ЗКПІ
Х21

Редакційна колегія:

проф. *О. О. Воскресенський* (відповідальний редактор), доц.
Н. В. Терещенко, доц. *П. М. Фатєєв* (відповідальний секретар)

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ДІЯЛЬНОСТІ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КПРС ХДУ (1938—1967 рр.)

До 1938 р. в Харківському державному університеті імені О. М. Горького систематичний курс історії партії не читався, а історія КПРС як предмет вивчалася тільки на історичному факультеті. Існувала об'єднана кафедра ленінізму, якою керував С. А. Брагинець. Після виходу в світ Короткого курсу історії ВКП(б) історія партії як обов'язковий предмет у 1938 р. була введена в навчальний план усіх факультетів.

У Постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. підкреслювалась необхідність посилити роботу по політичному вихованню і марксистсько-ленінському загартовуванню кадрів радянської інтелігенції.

До читання курсу історії партії залучалися найбільш підготовлені викладачі суспільних наук.

1938 р. в університеті створено кафедру марксизму-ленінізму, до складу якої ввійшли викладачі Ю. М. Бадіян, О. О. Воскресенський, Г. Ю. Немирова та інші. Створився великий колектив пропагандистів, що працював за завданням партійних органів.

Вивчення конкретного історичного матеріалу по найважливіших етапах, які пройшла в своєму розвитку партія, привертало увагу студентів до оволодіння ленінською теоретичною спадщиною, мало велике позитивне значення, особливо в умовах назрівання війни.

Напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз перервав мирну працю радянських людей, поставивши їх перед важкими випробуваннями.

Багато викладачів і студентів Харківського університету пішли на фронт, у партизанські загони. З теперішнього колективу кафедри історії КПРС із зброєю в руках захищали Вітчизну проф. О. О. Воскресенський, доценти Г. М. Попов, Ю. М. Бадіян, П. Д. Оробинський, П. М. Фатеев, І. Ш. Черномаз, А. Д. Перевозов, В. Л. Харитонов, Ю. В. Шиловцев, В. В. Суздальцев, старші викладачі Д. А. Ушаков, М. В. Фещенко, К. І. Лашенко, викладач В. І. Сагалаєв.

За виявлену в боях з німецько-фашистськими загарбниками мужність багато працівників кафедри удостоєні урядових нагород. Серед них завідуючий кафедрою проф. О. О. Воскресенський, доценти П. Д. Оробинський, Ю. М. Бадіян, П. М. Фатеев, Г. М. Попов та інші. Вищої бойової відзнаки удостоївся старший викладач кафедри Д. А. Ушаков, якому за мужність і героїзм при форсуванні Дніпра присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Бойовий і життєвий досвід викладачів кафедри історії КПРС допомагає тепер успішно розв'язувати складні завдання ідейно-виховної роботи серед студентів.

23 серпня 1943 р. Радянська Армія визволила від німецько-фашистської окупації наш Харків, а восени з Кзил-Орди повернувся до рідного міста колектив університету.

Відновила свою діяльність і кафедра марксизму-ленінізму, яку очолювала тоді кандидат історичних наук Г. Ю. Немирова. На кафедрі

з'явилися нові люди, серед них доцент Н. А. Парицький, викладачі К. П. Воронкова, О. К. Живолуп, О. С. Фінклер та інші. Але поки йшла війна, існували й породжені нею труднощі: не вистачало викладачів, не була налагоджена наукова робота, навчальний процес йшов з перебоями. У цих умовах довоєнний рівень викладання марксизму-ленізму вже не відповідав запитам студентів. Треба було шукати нові шляхи, нові методи викладання, які б допомогли молоді осмислити велич подій, що відбувалися, глибше усвідомити своє місце у післявоєнному житті.

Після закінчення війни на кафедру стали повертатися викладачі-фронтовики — Бейгель — у 1945 р., Воскресенський — у 1946 р. За рішенням Міністерства в 1945 р. на кафедрі була заснована аспірантура. У перший набір 1945 р. до аспірантури вступили І. Ш. Черномаз, О. К. Живолуп, у 1946 р. — О. А. Протопопов, у 1947 р. — З. М. Берлін, В. П. Будников, З. Н. Иванова, в 1948 р. — І. Ф. Лівшиць, Г. А. Чорнуха, Н. А. Головка, в 1949 р. — Ю. Ю. Кондуфор, А. Д. Перевозов, у 1950 р. — Я. І. Жучок, О. Д. Зуєв, Н. В. Сухарева-Терещенко, Г. Д. Йорданов, спеціально прикомандирований з Болгарії.

У 1951 р. по конкурсу до аспірантури було зачислено дев'ять чоловік, в тому числі О. М. Оропай, Ю. О. Склярів, В. Я. Куплевахський, В. М. Нікітін, Г. М. Сологуб, О. М. Максимов, а в 1952 р. — сім чоловік, серед них — Д. М. Забродін, С. А. Канавенко, Г. Г. Петрова, К. С. Дягілева, Д. А. Ушаков.

За час з 1953 по 1963 р. до аспірантури прийнято 65 чол., серед яких були Б. К. Решетняк, іспанка Б. П. Баскес, П. Д. Оробинський, В. А. Кравець, О. Ф. Руденко, Ш. Ф. Агеев, В. Л. Харитонов, В. Д. Яценко, А. М. Лисецький, Ю. В. Шиловцев, В. І. Булах, А. Д. Чугуєнко, П. Т. Мірошнікова, С. О. Бондарев, В. І. Астахова, А. М. Перепелиця, А. С. Пирогов.

З 1964 по 1966 р. до аспірантури вступив 31 чол., в тому числі М. С. Дементьев, Г. К. Морозов, Б. І. Остапенко, С. П. Литвиненко, Д. О. Метелиця, Д. А. Першак та ін.

Захист дисертацій співробітниками та аспірантами у післявоєнний час почався з 1950 р., коли в Ленінградському університеті захистили кандидатські дисертації О. О. Воскресенський, К. П. Воронкова та О. К. Живолуп.

На Вченій Раді Харківського університету протягом останніх 16 років по кафедрі історії КПРС щорічно захищали дисертації в середньому 6—7 чоловік, а всього за 1951—1966 рр. колектив кафедри підготував 107 кандидатів наук.

Багато вихованців кафедри стали висококваліфікованими викладачами суспільних наук, керівниками вузів та кафедр, партійними працівниками. Серед них теперішні викладачі кафедри — І. Ш. Черномаз, Г. М. Попов, В. Л. Харитонов, П. Д. Оробинський, Ш. Ф. Агеев, В. Д. Яценко, Ю. В. Шиловцев, Н. В. Сухарева-Терещенко, П. М. Фатеев, С. А. Бондарев, В. Я. Білоцерківський та ін., зав. відділом ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор, секретар обкому партії Ю. О. Склярів, полковники І. І. Хатунцев, Д. А. Гелевера, В. С. Горбачов, підполковники М. О. Довбня та Д. О. Метелиця. Очолюють вузівські кафедри С. А. Канавенко, В. Я. Куплевахський, О. А. Протопопов, К. С. Дягілева, О. М. Оропай.

Ряд товаришів успішно працюють над докторськими дисертаціями. Це — Г. М. Попов, І. Ш. Черномаз, В. Л. Харитонов, С. А. Канавенко, В. Д. Яценко, Ю. В. Шиловцев та інші.

Д. М. Забродін працює на посаді ректора Белгородського педагогічного інституту, А. Д. Перевозов — проректор ХДУ, В. І. Танцюра — секретар обкому комсомолу.

Поповнення колективу кафедри молодими працівниками пожвавило діяльність кафедри, яка стала різноманітнішою і все більше впливає на загальноуніверситетське життя. Партійний комітет і ректорат прийняли рішення про зміцнення керівництва кафедрою і в 1950 р. затвердили її завідуючим О. О. Воскресенського — кандидата історичних наук.

За останні роки кафедра значно зросла і кількісно, і якісно. Навчально-виховна і методична робота її підіймається на вищий ступінь, виросли викладачі — справжні майстри педагогічного процесу, наставники і вихователі молоді.

Кафедра стала справжньою кузницею кадрів викладачів історії партії, керівних партійних працівників. Будучи опорною, кафедра надає необхідну допомогу викладачам вищих учбових закладів Лівобережної України, особливо таких її районів як Донбас, Дніпропетровськ, Мелітополь тощо. Ряд викладачів з місць були або дисертантами, або пройшли через річну цільову аспірантуру, як, наприклад, О. І. Неделін, В. Ф. Солопов, О. П. Єрмаков.

До підготовки наукових і викладацьких кадрів багато сил і праці доклали працівники кафедри старшого покоління. Передаючи свої знання, великий життєвий і педагогічний досвід, вони допомагали молодим вченим опановувати складне мистецтво виховання людей, формування у них твердих марксистсько-ленінських переконань. Безпосередню участь у підготовці кадрів істориків партії як наукові керівники аспірантів і дисертантів беруть проф. О. О. Воскресенський, який керував підготовкою 30 кандидатів наук, доцент Г. Ю. Немирова підготувала 20, доцент Ю. М. Бадіян — 16, доцент Н. А. Парицький — 8, доцент І. Ш. Черномаз — 7, доц. Г. М. Попов — 3, доц. Н. В. Терещенко — 3 кандидатів наук.

Науковими керівниками аспірантів працюють і недавні випускники аспірантури доценти Ю. В. Шиловцев, Ш. Ф. Агеев, П. М. Фатеев.

Про те, як плідно працює колектив кафедри в галузі підготовки кадрів істориків партії, свідчить кількість захищених кандидатських дисертацій, а вона з 1950 по 1967 р. досягла 115.

На кафедрі, що з 1956 р. дістала нову назву — кафедри історії КПРС, сформувався дружний працездатний викладацький колектив, який забезпечує навчально-педагогічний процес і виконує різноманітні важливі громадські та партійні доручення в університеті, у місті та області.

У складі кафедри добре поєднується робота старшого, середнього та молодшого покоління викладачів. Понад 30 років працюють в університеті проф. О. О. Воскресенський, доценти Ю. М. Бадіян, Г. Ю. Немирова, О. К. Живолуп; більше 20 років — доценти І. Ш. Черномаз, К. П. Воронкова, Н. А. Парицький; більше 15 років — доценти А. Д. Перевозов, Н. В. Терещенко, Г. М. Попов, старший викладач Д. А. Ушаков; понад 10 років — доценти П. Д. Оробинський, Ш. Ф. Агеев, В. Л. Харитонов, В. Д. Яценко, Ю. В. Шиловцев, В. В. Суздальцев, старший викладач А. М. Зеніна; близько п'яти років — доц. П. М. Фатеев, в. о. доцента В. І. Білоцерківський та С. О. Бондарев, кандидати історичних наук С. І. Кушева і М. С. Демєнтьєв, старші викладачі М. В. Фещенко, К. І. Лашенко та викладач В. І. Сагалаєв.

Тепер на кафедрі працюють 28 викладачів, в тому числі професор, 21 доцент і кандидат історичних наук, п'ять старших викладачів і викладач.

У колективі панує творча атмосфера. Успішно працюють над докторськими дисертаціями доц. Г. М. Попов, який уже подав на захист, доценти В. Л. Харитонов, А. Д. Перевозов, В. Д. Яценко, Ю. В. Шилов-

цев. Готуються до захисту кандидатських дисертацій старші викладачі А. М. Зеніна, К. І. Лашенко, М. В. Фещенко.

Два вихованці кафедри захистили докторські дисертації і працюють в інших місцях. Це — Ю. Ю. Кондуфор та В. П. Будников.

Докторанти кафедри опублікували монографії з своїх тем: І. Ш. Черномаз — *Боротьба робітничого класу України за контроль над виробництвом* (березень 1917—березень 1919 р.); В. Л. Харитонов — *Лютнева революція 1917 року на Україні*; Г. М. Попов — *Болгарські комуністи в боротьбі за здійснення культурної революції* (1944—1948 рр.). Інші готують монографії або вже подали рукописи до видавництва.

З 1956 р. по цей час на кафедрі видано 16 томів Вчених записок обсягом 240 друк. арк., три томи «Вісника Харківського університету» обсягом 35 друк. арк. Підготовлено та здано до друку за планом 1967 р. три томи загальним обсягом 40 друк. арк., в тому числі один том, присвячений 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Співробітники кафедри опублікували за згаданий період ряд великих монографічних праць (індивідуальних і колективних), в тому числі О. О. Воскресенський — *Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода 1885—1917 гг.*; колектив авторів — *Очерк истории Харьковского электромеханического завода*, т. 1 та 2, за редакцією О. О. Воскресенського; І. К. Печкуров — *Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» (1882—1917 гг.)*; Ю. Ю. Кондуфор — *Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р.*; Г. Ю. Немирова — *Искровские организации Харькова*; В. Є. Малюк — *Борьба за установление Советской власти в Каменском*; Ю. М. Розенфельд — *Борьба большевиков за революционизирование солдатских масс тыловых гарнизонов на Украине в период подготовки социалистической революции*; В. І. Астахова — *Революционная деятельность Артема в 1917—1918 гг.*; М. Г. Шамрай — *Каховський ГЕС 10 років*.

Колективи авторів підготували і здали до друку за видавничим планом 1967 р. дві великі праці: «Історический очерк Харьковского завода транспортного машиностроения им. Малышева (1895—1966 гг.)» та «Історический очерк Харьковского станкостроительного завода (1935—1966 гг.)».

Готується до друку колективна праця за планом 1967 р. — «Історический очерк Харьковского завода «Електротяжмаш» им. В. И. Ленина».

Зараз колектив кафедри працює над підготовкою до видання до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна великої праці — *Істориография истории Харьковской партийной организации*.

На кафедрі провадиться значна навчально-методична робота, яка зосереджена головним чином у рамках діяльності трьох методичних комісій: перших курсів, других курсів і вечірнього та заочного відділень.

Керують методкомісіями досвідчені викладачі — доценти Ю. В. Шилловцев, П. М. Фатеев, Н. А. Парицький.

За дорученням партійних органів та через товариство «Знання» колектив кафедри провадить велику пропагандистську роботу, а також бере активну участь у розгортанні політико-виховної роботи серед студентів та викладачів університету.

Ідучи назустріч 100-річчю з дня народження Леніна, колектив кафедри працює з великим творчим піднесенням, щоб гідно відзначити велику дату в історії Радянської країни.

На честь знаменного ювілею кожен викладач узяв на себе конкретні зобов'язання, спрямовані на поліпшення навчально-виховної, наукової та пропагандистської роботи.

Колектив кафедри зобов'язався до 50-річчя Радянської влади підготувати кілька докторів і кандидатів наук і добитися, щоб усі аспіранти закінчували аспірантуру з поданням до захисту кандидатської дисертації.

У зобов'язаннях передбачене надання допомоги викладачам історії партії інших вузів у підготовці й захисті дисертацій та підвищенні методичної майстерності.

Планується велика робота в галузі видання монографій, збірників статей. Так, на честь 50-річчя Великого Жовтня та 100 річчя з дня народження В. І. Леніна колектив вирішив підготувати та опублікувати 25 монографій, вісім тематичних збірників по 20 друк. арк. кожний, перевага в яких надається аспірантським публікаціям.

Крім того, кафедра готує портретну галерею видатних діячів партії та Радянської держави, а також матеріали до спеціальної виставки, яку створює наукова бібліотека до 50-річчя Жовтня та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Колектив кафедри готує студентську наукову конференцію, присвячену знаменній даті, а також ювілейну наукову конференцію кафедри з залученням до участі в ній викладачів технікумів.

Всю цю та іншу різноманітну діяльність колектив викладачів кафедри здійснює, розуміючи, що роль партійної кафедри в університеті повинна все більше зростати, а її вплив на навчально-педагогічну і виховну роботу серед студентства та професорсько-викладацького складу — посилюватися.

Це потребує нових додаткових зусиль кожного члена кафедри.

**В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЗАКОННОСТІ
У ЗМІЦНЕННІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРАВОПОРЯДКУ
(жовтень 1917—1918 рр.)**

Г. М. Гук

Питання соціалістичної законності та радянського правопорядку завжди стоять у центрі уваги нашої партії та уряду. Будучи однією з необхідних умов будівництва соціалізму та комунізму, вони вимагають глибокого вивчення з метою виявити найбільш ефективні засоби їх удосконалення і дальшого розвитку.

Уперше положення про співвідношення соціалістичної законності і революційного правопорядку висунуто і обгрунтовано В. І. Леніним. За його визначенням, соціалістична законність є зброєю зміцнення і удосконалення правопорядку. На жаль, ця сторона державної діяльності В. І. Леніна до цього часу не привернула до себе достатньої уваги істориків та юристів.

У цій статті автор робить спробу на прикладі встановлення суспільного революційного порядку в перші місяці існування Радянської влади показати основні вказівки В. І. Леніна з цього питання та їх здійснення органами Радянської держави.

Виходячи з відомого положення К. Маркса про те, що правопорядок є формою суспільного зміцнення даного способу виробництва¹, В. І. Ленін визначав його як систему правових відносин, яка виражає, закріплює і перетворює в життя політичні, економічні і культурні інтереси панівного класу даного суспільства.

Протягом довгого часу в буржуазній історичній і юридичній науці посилено пропагувалась ідея так званої «безперервності правового порядку». Цю лжетеорію насаджували ідеологи російської буржуазії, яка мріяла, особливо після лютневої революції, про «регулювання бурхливого революційного потоку» за допомогою норм права.

Слідуючи за ними, меншовики і есери, які входили до складу Тимчасового уряду, на ділі довели, що такі погляди визначають збереження буржуазного правового устрою і здійснення лише окремих перетворень шляхом реформ.

Під час підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін, викриваючи буржуазні лжесоціалістичні правові теорії, висунув та обгрунтував ідею утворення нового революційного правопорядку, встановленого шляхом безпосереднього революційного почину мас, який рішуче ламав буржуазну державну машину і організовував все суспільне життя на принципово нових основах, закріплюючи інтереси класів, що перемогли в революції. В. І. Ленін охарактеризував ці дії як здійснення на ділі диктатури пролетаріату. Встановленню революційного правопорядку В. І. Ленін надавав винятково великого політичного значення. Він вказував, що конкретні форми прояву соціалістич-

¹ К. Маркс. Капітал, т. III. Держполітвидав УРСР, 1958, стор. 799.

ної законності визначаються безпосередніми завданнями, які стоять перед державою, тому в перші місяці існування Радянської влади її вістря було спрямоване на придушення опору повалених експлуаторських класів як основної перешкоди становлення революційного правопорядку.

Трирічна імперіалістична війна, яка породила «озвіріння та здичавіння» серед деякої частини населення, політична сліпота і нерозуміння значення здійсненої пролетарської революції в дрібнобуржуазному середовищі, економічна розруха та голод створювали сприятливий ґрунт для збільшення правопорушень. Цією обставиною скористувалася буржуазна і «соціалістична» преса, яка вела розгнуждану контрреволюційну пропаганду, провокуючи і заохочуючи всілякі порушення революційного порядку. Характерною щодо цього була заява правих есерів, опублікована в їхньому органі «Дело народа». У статті під тенденційним заголовком «Кровавий фарс» вони писали, що неминучим наслідком становлення диктатури пролетаріату є погромний рух, бо під більшовицькими лозунгами, мовляв, ідуть фанатики і темні маси. Натякаючи на те, що будь-які правопорушення вважатимуться цілком законними, газета вказувала: «...віддана своїй власній стихії, ця маса дасть волю всім своїм інстинктам»¹. Викриваючи підступи ворогів революції, «Известия ЦИК» неодноразово підкреслювали, що контрреволюційна преса вміщує погрози Леніну та іншим керівникам більшовицької партії, що «такі погрози — це заклик до самосудів, анархії, що штовхають Росію до загибелі»².

Щиро вірячи у свідомість та організованість пролетаріату, який своїм класовим чуттям розумів, що утвердження Радянської влади неможливе без захисту завоювань революції, В. І. Ленін ще під час Жовтневого повстання закликав міських робітників у спілці з незаможним селянством братися за встановлення революційного порядку³.

Розвиваючи цю думку в своєму виступі на нараді полкових представників Петроградського гарнізону 29 жовтня 1917 р., він говорив, що частину турбот по охороні міста повинні взяти на себе робітники. У цій спільній роботі солдати вчитимуть робітників володіти зброєю⁴. У зверненні «До населення» від 5 листопада 1917 р. В. І. Ленін конкретизував це завдання, вимагаючи безпощадно придушувати анархію з боку п'яниць, хуліганів, контрреволюційних юнкерів тощо⁵.

Серйозну загрозу революційному порядку ховала в собі викликана контрреволюцією хвиля п'яних погромів, що прокотилася по країні і супроводилася масовими безпорядками, подекуди переходячи в антирадянські виступи.

Для того, щоб покласти край цим контрреволюційним подіям з самого початку, В. І. Ленін запропонував Військово-революційному комітетові створити під головуванням В. Д. Бонч-Бруєвича комісію по боротьбі з винними погромами⁶. Така комісія була створена і зараз же повела інтенсивну боротьбу з розгромами винних складів та іншими порушеннями громадського порядку. Їй активно допомагали всі партійні та радянські органи. Так, Військово-революційний комітет 25 листопада 1917 р. у своєму наказі відзначав, що в сучасний момент недопустиме вживання вина та спирту за винятком лікувальних цілей і в зв'язку

¹ Газ. «Дело народа», 28 жовтня 1917 р. (вечірній випуск).

² Газ. «Известия ЦИК», 1 листопада 1917 р.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 206.

⁴ Там же, стор. 234.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 261.

⁶ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. Госполитиздат, 1963, стор. 296.

з цим нагадував: «Революційний обов'язок і честь кожного вільного громадянина зобов'язує всіх нас охороняти революційний порядок у місті»¹. А Петроградська Рада в особливому зверненні від 6 грудня 1917 р. закликала: «Не доторкуйтесь до вина: це отрута для нашої свободи! Не допускайте погромів і ексцесів: це смерть для російської революції!»².

В. І. Ленін уважно стежив за роботою комісії і, дізнавшись про гостру потребу в стійких і дисциплінованих комуністах для проведення найбільш серйозних операцій, 8 грудня 1917 р. написав записку Петроградському Комітетові РСДРП з проською прислати не менше 100 чоловік абсолютно надійних членів партії в комітет по боротьбі з погромами (для несення служби комісарів)³.

Для здійснення цього завдання до складу комісії були включені командуючий Петроградським військовим округом К. С. Єремеев, комендант Петропавловської фортеці Г. І. Благонравов, у всіх районах міста створено трійки з комуністів, які за допомогою солдатів і червоногвардійців успішно ліквідували п'яні погроми, знешкоджували білогвардійських агентів.

Про те, з якою рішучістю розправлялися загони комісії з учасниками погромів «Газета временного рабочего и крестьянского правительства» повідомляла: «Під час розгрому винного погреба в будинку № 31 по Морській вулиці було затримано 43 громади, які після допиту ув'язнені в каземати Петропавловської фортеці і будуть віддані до військово-революційного суду. Загони солдатів, вислані для ліквідації погромів, діяли досить рішуче, так що потрібні були великі зусилля, щоб стримати їх від розстрілу на місці затриманих погромників»⁴.

Знаменно, що вся діяльність комісії по боротьбі з винними погромами ґрунтувалась на суворому додержанні ленінських принципів революційної законності. Це видно навіть з наведеного повідомлення «Газеты», яке свідчить, що ніяких самосудів і розправ не було, навпаки, суворо витримувалися всі необхідні формальності для того, щоб затримані громади зазнали належної кари за встановленим законом порядком, тобто стали перед судом.

Великою витримкою, неабияким тактом, розумінням свого революційного обов'язку і глибоким усвідомленням самого існування соціалістичної законності була пройнята діяльність робітників — членів комісії. В. Д. Бонч-Бруевич пізніше з задоволенням згадував про те, як члени комісії, допитуючи погромників, захоплених на місці злочину з закритими ножами в руках, піддавали їх такому перекресному вогню, що більшість з них зразу ж визнали свою провину⁵.

Створена з ініціативи В. І. Леніна як надзвичайний орган для ліквідації порушень революційного порядку і постійно контролювана ним, комісія вперше на практиці показала приклад поєднання оперативності і нещадності каральних дій з революційною законністю.

Для зміцнення революційного порядку велике значення мала боротьба з анархістськими елементами серед найменш свідомих матросів і солдатів. По суті ніяких ідейних анархістських переконань у них не було, але пригнічені багаторічною муштрою в царській армії й флоті, вони стихійно виступали проти будь-яких стримуючих рамок закону і розглядали одержану волю як можливість робити все, що їм забажається.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, од. зб. 3, арк. 48.

² Из истории ВЧК. Сборник документов. Госполитиздат, 1957, стор. 73.

³ Див.: В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 50, стор. 17.

⁴ «Газета временного рабочего и крестьянского правительства», 28 грудня 1917 р.

⁵ Див.: Ж. «Пролетарская революция», 1922, № 10, стор. 70.

Вважаючи себе справжніми захисниками революції, вони самочинно заарештували, обшукували і навіть розстрілювали без слідства і суду, розглядаючи їх як непотрібну формальність. Це видно з повідомлення «Правды» про самочинний розстріл матроською командою 29 січня 1918 р. в Хабаровську мічмана Шифріна за відмову виконати розпорядження місцевої Ради. Або інший факт. Робітники й службовці Царицинського залізничного вузла писали до Народного Комісаріату внутрішніх справ про вбивство анархістською групою солдатів голови Харківського районного комітету Іванова і вимагали: «Треба вжити рішучих заходів до боротьби з сваволею солдатів... Ми повинні почути голос народної влади»¹.

У своїх спогадах В. Д. Бонч-Бруєвич розповідав, як серйозно ставився В. І. Ленін до анархістських бешкетувань матросів і солдатів і неодноразово попереджував, що від анархії до контрреволюції — один крок². Коли в січні 1918 р. Бонч-Бруєвич повідомив його про те, що матроси-анархісти з 2-го флотського екіпажу самочинно заарештували трьох офіцерів і загрожують їм розстрілом, В. І. Ленін написав В. Д. Бонч-Бруєвичу, щоб оповістили матросів гвардійського екіпажу (з взяттям від них підписки про те, що їм це оголошено), що вони відповідають за життя заарештованих ними офіцерів і що вони, матроси, будуть позбавлені продуктів, заарештовані і віддані до суду³.

Питанням боротьби з дезорганізаторською діяльністю анархістських елементів із середовища матросів спеціально займався Раднарком. 14 січня 1918 р. на засіданні Раднаркому, яке проходило під головуванням В. І. Леніна, було заслухано повідомлення про погрози матросів-анархістів Смольному і зачитано резолюцію анархістів, яка вимагала звільнення кримінального злочинця Дальського, заарештованого за постановою комісії по боротьбі з контрреволюцією. Обговоривши ці питання, Раднарком ухвалив: а) призначити негайно суд над Дальським, б) доручити т. Дзержинському створити загони енергійних і ідейних матросів для боротьби з контрреволюцією⁴.

Велике значення для забезпечення громадського порядку мала рішуча боротьба проти професіональних кримінальних елементів. Користуючись напруженістю обстановки в країні, підбурювані контрреволюцією, злодії, грабіжники, хулігани вирішили пожитися за рахунок населення, сподіваючись на повну безкарність. Пожвавлення дій злочинців вибивало людей із звичайного ритму життя, вселяло в них тривогу і невпевненість. Тому боротьба зі злочинністю у всіх її проявах була важливою умовою непорушності революційного порядку.

В. І. Ленін вважав, що боротьбу з цими «елементами розкладу» слід розглядати з політичної точки зору, оскільки йшлося не тільки про захист недоторканості особи і майна громадян, але й про охорону самої основи радянського правопорядку, який забезпечує нормальну життєву діяльність Радянської республіки. В. І. Ленін вказував, що для придушення злочинних елементів потрібна залізна рука, і закликав усі радянські органи влади включитися до цієї боротьби.

Керуючись ленінськими вказівками, військово-революційні комітети створювали спеціальні органи боротьби зі злочинами проти громадського порядку. Так, Український крайовий військово-революційний комітет разом з представниками військових організацій створив спеціальний

¹ Вестник отдела местного управления Комиссариата внутренних дел, 1918, № 4, стор. 8.

² В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания о Ленине. М., 1965, стор. 165.

³ Див.: В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 50, стор. 27.

⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 1, од. зб. 46, арк. 1-зв.

Харківський губернський Головний штаб боротьби з контрреволюцією, про що 30 січня 1918 р. повідомляв «Вісник УНР». Головний штаб зосередив у своїх руках всі питання, які стосуються боротьби з свавільними обшуками, беззаконними арештами, реквізіціями, спекуляцією, саботажем, і в своєму наказі від 30 січня 1918 р. оголосив, що «різні спроби самочинних дій припинятимуться збройною силою, а винні віддаватимуться до суду революційного трибуналу»¹.

Ленінські заклики до встановлення революційного громадського порядку являли собою основні вказівки про обов'язкове поєднання революційних дій з соціалістичною законністю, охороною прав і свободи громадян як необхідної умови створення і зміцнення нового, радянського правопорядку.

Збереглося багато записок, телеграм, листів В. І. Леніна, що яскраво свідчать про його нетерпиме ставлення до порушень політичних і соціальних прав громадян, а також про його вимоги від органів Радянської влади додержувати справжньої недоторканості особи. Навіть тоді, коли йшлося про ворогів революції, він вимагав неухильного додержання соціалістичної законності і підкреслював, що її порушення підриває демократичні основи Радянської влади. Так, у наказі Ради Народних Комісарів Військово-революційному комітетові від 12 листопада 1917 р. про необхідність вжити рішучих заходів викорчування спекуляції і саботажу він вказував, що всі особи, винні в такого роду діях, повинні бути заарештовані і ув'язнені у в'язницях Кронштадта². В іншому ленінському документі підкреслювалось, що всякі притягнення повинні закінчуватись обов'язковим відданням до суду або припинятись³.

Керуючись ленінськими вказівками, Військово-революційний комітет вимагав всі обшуки в Петрограді здійснювати тільки за його ордерами, а в наказі комісарові Миколаївського вокзалу вказував, що «без ордерів Військово-революційного комітету ніяких арештів не чинити»⁴. Військово-революційний комітет зобов'язував свої органи в разі відсутності складу злочину негайно звільняти заарештованих, про що свідчить його лист до слідчої комісії, надісланий наприкінці листопада 1917 р.⁵

Радянські кримінальні органи поряд з суворим покаранням небезпечних ворогів революції вживали також заходів виправного впливу відповідно до характеру злочину — з одного боку, та індивідуальних якостей засудженого, — з другого. Показове з цього погляду повідомлення військового відділу слідчої комісії Військово-революційному комітетові від 2 листопада 1917 р., в якому говорилося: «беручи до уваги, що тюремний режим може несприятливо відбитись на мистецьких заняттях заарештованого Трамбецького, юнкера..., слідча комісія ухвалила звільнити його»⁶.

Старий більшовик, колишній член слідчої комісії при Військово-революційному комітеті Петрограда Модель згадував, що В. І. Ленін приділяв багато уваги діяльності комісії. «Керівництво Леніна в нашій роботі виявлялося у вимозі обережного і чуйного підходу при вирішенні долі людини. В. І. Ленін вказував нам, що треба передусім уважно розібратися, через що обвинувачений став на ворожі позиції, вчинив злочин, наскільки він небезпечний для Радянської держави»⁷.

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, Госполитиздат. УССР, 1857, стор. 209.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 292.

³ Ленинский сборник XXI, стор. 114.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1236, оп. 1, од. зб. 5, арк. 49, 50.

⁵ Там же, од. зб. 31, арк. 62.

⁶ Там же, арк. 3.

⁷ Див.: Ж. «Советская юстиция», 1962, № 7, стор. 16.

По мірі зміцнення Радянської влади і розгрому найбільш неприхованих спроб контрреволюції дезорганізувати новий правопорядок, антирадянські сили йшли в підпілля, ускладнюючи методи боротьби.

За таких обставин виникла потреба створити спеціальний орган охорони безпеки соціалістичної держави.

З ініціативи В. І. Леніна 7 грудня 1917 р. була створена Всеросійська Надзвичайна комісія, що стала надійним стражем завоювань революції.

Незважаючи на брудні наклепи світової буржуазної і «соціалістичної» преси, діяльність ВНК по зміцненню революційного порядку була взірцем перетворення на практиці ленінських вказівок про необхідність суворо додержувати революційної законності в боротьбі з ворогами Радянської влади.

Завдяки цьому поняття «чекіст» потім стало синонімом законності, справедливості, пролетарського гуманізму і відданості справі революції.

Суворе додержання ленінських принципів соціалістичної законності органами пролетарської держави ще більше зміцнювало в народі впевненість у тому, що Радянській владі органічно ворожі такі мотиви репресій, як помста і безглузда суворість: тільки почуттям вищої справедливості та інтересами революції керується вона під час винесення обвинувального вироку особам, які вчинили злочин проти народу. Це сприяло зміцненню авторитету робітничо-селянської влади і залученню на її бік хитких елементів, які на практиці переконалися в тому, що її діяльність у галузі карної політики здійснюється в повній відповідності з інтересами трудящих мас.

Завдяки повсякденному керівництву В. І. Леніна роботою Військово-революційного комітету і його органів, які спиралися на найактивнішу підтримку широких трудящих мас, революційний порядок у країні на весну 1918 р. було утверджено. Безсторонній свідок подій Жовтневої революції Альберт Рис Вільямс писав згодом: «першими плодами революції стали законність і порядок. Ніколи ще не було в Петрограді так спокійно, як після переходу його до рук народних мас. На вулицях панує незвична тиша. Розбої і грабежі зійшли нанівець. Бандити та хулігани відступили перед залізною рукою пролетаріату»¹.

Встановлення революційного порядку в Радянській республіці свідчило про те, що більшість населення схвалює вимоги законів робітничо-селянського уряду. Це було могутнім фактором дальшого розвитку соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади.

На сучасному історичному етапі Комуністична партія вперше в історії людства висунула завдання ліквідувати в нашому суспільстві злочинність і причини, що породжують її.

У зв'язку з цим багата ленінська спадщина з питань співвідношення соціалістичної законності і революційного правопорядку є для нас найціннішим джерелом ідей і практичних вказівок.

Такі основоположні вказівки В. І. Леніна, як необхідність нещадної боротьби з різними правопорушеннями при суворому додержанні вимог закону, широке залучення трудящих мас до участі в охороні громадського порядку дістали своє втілення в сьогоднішньому радянському законодавстві, яке служить справі успішного будівництва комунізму в нашій країні.

¹ Альберт Рис Вільямс. О Ленине и Октябрьской революции. Госполитиздат, 1960, стор. 163.

З ІСТОРІЇ МІСЦЕВИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ КП УКРАЇНИ

ПІДТРИМКА ТРУДЯЩИМИ ГАЗЕТИ ХАРКІВСЬКИХ
БІЛЬШОВИКІВ «ПРОЛЕТАРИЙ»
(березень—вересень 1917 р.)

Б. І. Остапенко

Більшовики завжди надавали великого значення партійній пресі, вбачаючи в ній один з найсильніших засобів згуртування трудящих навколо пролетарської партії.

Особливо роль партійної преси як колективного пропагандиста, агітатора і організатора мас зросла після повалення в Росії самодержавства, коли перед партією більшовиків постало завдання — залучити на бік соціалістичної революції мільйони трудящих, створити політичну армію соціалістичної революції. Саме в цей час в одному з листів В. І. Ленін писав: «Головне тепер — преса, організація робітників у революційну с-д партію»¹.

Тому партія більшовиків зразу ж після виходу з підпілля доклала всіх зусиль, щоб налагодити видання своїх друкованих органів у центрі й на місцях.

Вирішальну роль у створенні масової більшовицької преси у 1917 р. відіграли трудящі маси, які активно подавали більшовицьким газетам велику, моральну і матеріальну допомогу. Саме завдяки підтримці трудящих мас, завдяки постійному зв'язку з ними більшовицька преса перетворилася в справжню ідейну зброю партії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції.

Першою більшовицькою газетою, що вийшла на Україні в 1917 р., був орган Харківського комітету РСДРП(б) «Пролетарий».

Добре розуміючи необхідність власного друкованого органу для завоювання трудящих мас², харківські більшовики прийняли рішення про його видання вже на перших легальних зборах³, що відбулися в ніч з 3 на 4 березня⁴.

Необхідність власної газети диктувалася ще й тим, що ідейні супротивники більшовиків вже на початку березня почали активно використовувати свої друковані органи. Пристосовувались до нових умов старі буржуазні газети, такі як «Южный Край» Іозефовича, одна по одній в Харкові та повітах з'являлися нові.

Маючи добру матеріальну базу (про що свідчили, наприклад, самі есери)⁵, поспішали обзавестись власними друкованими органами харківські угодовці.

Есерівська газета «Земля и воля» почала виходити 7 березня. Меншовики ж, скориставшись з своєї переваги в Харківській Раді, спочатку

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 238.

² Див.: А. В. Ємельянов-Сурик. Харківські більшовики у Лютневій та Жовтневій революціях. Ж. «Літопис революції», 1932, № 3—4, стор. 219.

³ Газ. «Пролетарий», № 2, 14 березня 1917 р.; А. В. Ємельянов-Сурик. Згадана стаття, стор. 218.

⁴ Всі дати в статті подаються за старим стилем.

⁵ Газ. «Земля и воля», 7 березня 1917 р.

захопили її орган «Известия Харьковского Совета», що почав виходити з 4 березня, а з 11 березня почали видавати ще й власний орган — «Социал-демократ».

До літа 1917 р. буржуазні і дрібнобуржуазні партії та місцеві органи Тимчасового уряду лише в Харкові видавали приблизно 11 газет і щось близько 20 — в повітах губернії¹.

«Багато трудніше, ніж у наших супротивників проходило народження більшовицької газети, — згадує один з перших співробітників «Пролетарія» Д. І. Ерде. — Після Лютневої революції потрібно було майже два тижні, щоб забезпечити видання «Пролетарія»... Єдине, що далось легко, це «хрещення», найменування газети»².

Як свідчить тодішній голова ХК РСДРП(б) і редактор «Пролетарія», в організації не було жодного більшовика, який би знався на газетній справі, комітетові бракувало грошей, і, нарешті, жодна друкарня не згоджувалась брати замовлення від більшовиків³.

Слід зазначити, що в 1917 році лише по Харкову налічувалась 51 друкарня, та ще 19 — у повітах Харківської губернії⁴. Та всі вони належали приватним власникам, які відверто вороже ставились до більшовиків. До того ж буржуазія, намагаючись перешкодити виданню більшовицької газети, скуповувала увесь наявний папір і більшовикам доводилось платити за нього втридорога⁵.

Але всі ці труднощі не зупинили більшовиків. Серед харківських робітників, і в першу чергу серед членів більшовицької організації, зібрано було необхідні на перший випадок кошти. Знайдено й друкарню, власник якої хоч і на кабальних умовах, та все ж згодився друкувати газету.

Таким чином, Харківський комітет виконав постанову більшовицької організації і 10 березня випустив перший номер «Пролетарія».

Виданий з великими труднощами, більшовицький орган поступався своїм зовнішнім виглядом перед газетами харківської буржуазії та угодців. Та незважаючи на це, симпатії робітників до газети росли, тираж її з кожним днем збільшувався⁶.

Трудящі любили газету харківських більшовиків, вважали її своєю, вбачали в ній вірну захисницю інтересів трудового народу. Красномовніше за все про це говорять численні листи трудящих, що надходили до редакції «Пролетарія».

«Ми вітаємо нашу робітничу газету «Пролетарий» як виразницю справжніх інтересів робітничого класу і бажаємо їй і надалі стояти на сторожі робітничих інтересів»⁷, — читаємо в одному з таких листів.

«...Шлемо палкий привіт нашій дорогій захисниці робітничих інтересів — газеті «Пролетарий» і бажаємо їй дальшого процвітання на її тернистому шляху й будемо сподіватись, що наша робітнича газета поведе нас до світлого майбутнього — соціалізму»⁸ — пишуть юзівські робітники.

¹ Див.: П. Ф. Решодько. Борьба большевиков Харьковщины за крестьянские массы в период мирного развития революции (март—июнь 1917 г.). Ученые записки ХГУ, Труды кафедры истории КПСС, 1963, т. 2, стор. 83.

² Д. И. Эрде. Харьковский «Пролетарий». Сб. «Харьков в 1917 году». Харьковское обл. изд-во, 1957, стор. 131.

³ Див.: А. В. Емельянов-Сурик. Згадана стаття, стор. 218.

⁴ Див. П. И. Саламатин. Роль большевистских газет Украины в борьбе за массы в период двоевластия. «Сб. научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова», вып. II, 1957, стор. 71.

⁵ Газ. «Пролетарий», №№ 47 і 120 від 20 травня і 19 серпня 1917 р.

⁶ Партійний архів Харківського ОК КП України (далі ПАХО), ф. 10, оп. 1, од. зб. 898, арк. 1.

⁷ Газ. «Пролетарий», № 26, 25 квітня 1917 р.

⁸ Газ. «Пролетарий», № 64, 10 червня 1917 р.

Багато таких листів надходило до редакції. Трудящі вітали свою газету, писали про її популярність на підприємствах, у військових частинах, просили редакцію надсилати їм якомога більше примірників «Пролетария».

«Ваша газета, — писалося, наприклад, у солдатському листі, — користується великою популярністю серед солдатів в окопах... Прохаємо Вас, тов. редакторе, присилайте вашу газету у збільшеній кількості»¹.

Популярність газети харківських більшовиків змушені були визнати навіть угодовці. Так, есерівська газета «Земля и воля» у квітні, наприклад, сповіщала про те, що 2000 селян м. Золочева, сіл Березівки Харківського повіту та Лютівки Богодухівського повіту ухвалили передплатити газету «Пролетарий»².

До редакції «Пролетария» з фабрик і заводів щодня приходили сотні робітників, солдатів з найрізноманітнішими питаннями партійної й політичної роботи»³.

Така популярність більшовицької газети цілком зрозуміла. Не шкодуючи своїх сил, вона захищала інтереси трудящих. Її читачів — робітників, солдатів, селян приваблював зміст газетних матеріалів, який відповідав їхнім думкам, був зрозумілий кожному з них. Саме ці риси відзначала більшовицька «Правда» в своєму привітанні з нагоди виходу першого номера «Пролетария». «В цілому номер зроблений цікаво, — писала «Правда», — і, головне, настільки популярно, що кожен робітник, який навіть уперше взявся за газету, зрозуміє в ній все — від першого слова до останнього»⁴.

Широке розповсюдження «Пролетария» та авторитет, який він завоював у трудящих, викликали дику злобу і ненависть у буржуазії та її прихвостнів — угодовців. Слідом за центральною контрреволюційною пресою газети харківської буржуазії «Южный Край», «Жало», «Русская жизнь» та інші повели кампанію проти більшовиків та їхньої преси.

Буржуазні газети розпускали чутки про підривну діяльність більшовиків на користь Німеччини⁵, кричали про необхідність боротьби з більшовизмом⁶, вимагали арешту В. І. Леніна⁷.

Не обмежуючись цькуванням більшовиків на сторінках бульварної преси, буржуазія, як вказував «Пролетарий», почала вдаватися до випробування засобів царської влади. Використовуючи міліцію, вона намагалася заборонити продаж більшовицьких газет⁸. Агенти контрреволюції, виступаючи на вулицях міста, підбурювали натовп розгромити редакцію «Пролетария»⁹.

Контрреволюційно настроєне офіцерство чинило всілякі перешкоди розповсюдженню більшовицьких газет в армії. Так, наприклад, в одному з листів солдати сповіщали, що офіцери їхньої частини зводять наклеп на більшовиків і забороняють читати «Пролетарий»¹⁰.

¹ Газ. «Пролетарий», № 103, 10 серпня 1917 р.

² Газ. «Земля и воля», № 30, 28 квітня 1917 р.

³ С. І. Покко, А. П. Люль. Незабутні дні. Зб. «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні». Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 152.

⁴ Газ. «Правда», № 11, 17 березня 1917 р.

⁵ Газ. «Русская жизнь», № 198, 6 червня 1917 р.

⁶ Газ. «Русская жизнь», № 202, 10 червня 1917 р.

⁷ Газ. «Известия Харьковского губернского общественного комитета» № 93, 6 червня 1917 р.

⁸ Газ. «Пролетарий», № 10, 30 березня 1917 р.

⁹ ПАХО, ф. 10, оп. 1, од. зб. 898, арк. 1.

¹⁰ Газ. «Пролетарий», № 103, 10 серпня 1917 р.

«На фронт більшовицька література не доходить, хоч «Русское слово», «Русская воля» та інший буржуазний мотлох доставляється в надмірній кількості»¹, — розповідається в іншому листі.

Не залишилися осторонь цієї кампанії і меншовики та есери, які всіляко намагалися перешкодити виданню та розповсюдженню харківської більшовицької газети². Та це було характерно не тільки для харківських угодівців. Автор одного листа до редакції, надісланого з Павлограда, скаржився, що керівники місцевої Ради — есери «повели лінію явно антидемократичну й реакційну. З їх благословення хулігани й погромники почали виривати у газетярів «Правду» й інші соц(іал)дем(ократичні) видання»...³.

Розповсюдженню більшовицьких видань перешкоджали також чорносотенні поштові та залізничні чиновники, затримуючи, або й зовсім не доставляючи їх адресатам.

«Скарги на «пропажу» на пошті більшовицьких газет стали повсякденним явищем», — пише в кореспонденції «Добровільна цензура» житель Белгорода І. Озембловський, сповіщаючи про пропажу половини більшовицьких газет «Социал-демократ» (Москва), та «Пролетарий» (Харків), які він передплатував⁴.

Колишній співробітник експедиції «Пролетария» В. Моргунов згадує як службовці станції Харків, що симпатизували меншовикам, годин по п'ять змушували чекати відправки «Пролетария»⁵.

«Пролетарий» рішуче виступив проти цієї наклепницької кампанії та цькування більшовиків. Вже в одному з перших номерів газета харківських більшовиків опублікувала взятую з «Правди» статтю М. Муранова «Правда» — революційної демократії». В ній говорилося, що кампанія, яку веде проти «Правди» буржуазія, є ознакою її ненависті до народу, бо саме «Правда» вказує народові шлях до свободи і щастя. «Ви, товариші робітники й солдати, які своїм трудом і своєю самовідданістю створили «Правду» під гнітом царизму, підтримуйте і дайте зміцнити їй в дні революції»⁶.

На сторінках «Пролетария» було опубліковано ряд матеріалів, присвячених цьому питанню: статті, резолюції протесту, листи та привітання трудящих.

У таких статтях, як «Буржуазна преса — утриманка капіталу», «Читайте робітничі газети», «Свобода слова й друку на фронті» і в багатьох інших «Пролетарий» роз'яснював трудящим продажність буржуазної преси, її залежність від великого капіталу, закликав до її бойкоту.

«Буржуазна преса — утриманка капіталу», — писала газета в одній із статей, — (за прикладами ходити недалеко — «Южный Край» пана Іозефовича). Якими мріями зараз живе ця розжиріла на хазяйських харчах куртизанка? Вона чекає не дочекається того часу, коли зовсім задушить робітничу пресу...»⁷.

«Товариші, бойкотуйте буржуазну пресу, всі ці «Южные Краи» і різні бульварні прихвосні їх, а читайте лише робітничу пресу, виразницю наших бажань і прагнень...»⁸, — закликає інша стаття.

І трудящі Харківщини відгукнулись на заклик своєї газети. На багатолюдних мітингах та зборах вони висловлювали своє обурення

¹ Газ. «Пролетарий», № 88, 11 липня 1917 р.

² ПАХО, ф. 10, оп. 1, од. зб. 223, арк. 2.

³ Газ. «Пролетарий», № 40, 11 травня 1917 р.

⁴ Газ. «Пролетарий» № 88, 11 липня 1917 р.

⁵ Див.: В. Моргунов. В «Пролетарии» 1917 г. Газ. «Харьковский пролетарий», № 187, 19 серпня 1927 р.

⁶ Газ. «Пролетарий», № 7, 23 березня 1917 р.

⁷ Газ. «Пролетарий», № 47, 20 травня 1917 р.

⁸ Там же.

проти випадів буржуазних газет, вимагали припинити цькування та переслідування більшовиків і їхньої преси.

Про один з таких мітингів, організований Харківським комітетом РСДРП(б) 25 березня в Будинку робітників, писала «Правда»: «...Мітинг закінчився висловленням обурення і протесту проти цькування, що його зняла буржуазна преса навколо робітничих газет»¹.

Резолюції протесту прийняли робітники заводів Гельферіх-Саде², ВЕК та інших підприємств.

«...Усвідомлюючи мерзенне цькування, що його розпочав «Южный Край» та інші буржуазні газети», чотирьохтисячний робітничий мітинг заводу ВЕК ухвалив «буржуазної преси в робітничому кіоску не продавати»³.

Бойкотувати всі буржуазні газети вирішили робітники заводів м. Слав'янська. Вони закликали «...не витратити жодної копійки на придбання цих газет ... бо ці газети лише затемнюють свідомість мас»⁴.

Закрити всю буржуазну контрреволюційну пресу і конфіскувати її друкарні вимагали у своїй постанові робітники рудника Суха Балка⁵.

Всі ці резолюції є переконливим свідченням тієї всенародної любові, якою були оточені більшовицькі газети, і «Пролетарий» в тому числі.

Та чи не найяскравішим проявом самовідданої підтримки трудящими Харківщини своєї газети була матеріальна допомога, яку вони подавали «Пролетарию». Як своєю появою, так і далшим існуванням газета харківських більшовиків була зобов'язана саме цій допомозі трудящих.

Зазнаючи (як і вся тогочасна більшовицька преса) великих матеріальних труднощів, «Пролетарий», за давньою партійною традицією, звернувся по допомогу до трудящих мас. З перших днів свого існування вміщував він набрані крупним шрифтом звернення:

«Товариші робітники! Робітнича газета — це справа робітничих рук. Без вас ми існувати не можемо. Ми звертаємось до вас за підтримкою...».

«Робітнича газета може існувати лише при ідейній і матеріальній підтримці самих робітників».

У редакційних матеріалах, статтях та кореспонденціях «Пролетарий» роз'яснював трудящим, чиї інтереси захищають більшовицькі газети, закликав читати і підтримувати пресу більшовиків.

«Ми — не «Русская Воля» — роз'яснювала газета, — жоден банк нам грошей не дає й не дасть. Ми захищаємо інтереси пролетаріату, а ці інтереси різко протилежні інтересам капіталістів; ясно, що робітнича газета може існувати лише на кошти самих робітників»⁶.

Широку кампанію по збиранню коштів на користь «Пролетария» провели Харківський комітет більшовиків та редакція газети під час підготовки до святкування Дня робітничої преси.

Протягом квітня «Пролетарий» надрукував ряд матеріалів, присвячених більшовицькій пресі. Стаття М. Ольмінського «Своя газета», П. Смілги «Наша газета», передова стаття в номері від 5 квітня та ін. розповідали про значення Дня робітничої преси, про роль більшовицьких газет у боротьбі трудящих за свої права, закликали трудящих підтримувати пресу більшовиків матеріально.

¹ Газ. «Правда», № 30, 12 квітня 1917 р.

² Газ. «Пролетарий», № 8, 28 березня 1917 р.

³ Газ. «Пролетарий», № 26, 25 квітня 1917 р.

⁴ Газ. «Пролетарий», № 59, 4 червня 1917 р.

⁵ Газ. «Пролетарий», № 135, 21 вересня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий», № 24, 22 квітня 1917 р.

«Робітнича газета повинна створюватись на кошти робітників,— писав М. Ольмінський у згаданій статті.— Тільки в цьому випадку робітники можуть сказати: це — наша газета; вона наше знаряддя для боротьби проти капіталу»¹.

18 квітня питання про святкування Дня робітничої преси обговорювалось на засіданні Харківського комітету РСДРП(б). Комітет відхилив пропозицію меншовиків провести святкування разом і обрав комісію з п'яти чоловік для підготовки і проведення свята².

Це ж питання обговорювалось й районними комітетами більшовиків Харкова. Холодногорський райком, наприклад, на засіданні 17 квітня ухвалив «провести в суботу 22 квітня шапковий збір на газету, в наступну суботу пустити підписний лист»³.

22 квітня більшовики Харкова випустили дві, присвячені цій даті листівки, влаштовували мітинги, організовували карнавковий продаж літератури. В цей день провадилися також відрахування у фонд «Пролетарія»⁴.

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, Сурик на загальних зборах більшовиків міста заявив, що «завдяки підтримці тов(аришів) робітників як літературними силами, так і відрахуваннями, газета «Пролетарій» зміцнюється»⁵.

Найпоширенішою формою матеріальної допомоги трудящих партійній пресі в 1917 р. були збори коштів у «залізний фонд» газет, які В. І. Ленін називав величезним і масовим героїзмом більшовицьких робітників⁶.

«Пролетарій» постійно інформував своїх читачів про матеріальну допомогу, яку подавали йому трудящі, ввівши спеціальну рубрику — «Надходження у фонд «Пролетарія». Перша така інформація про надходження 23 крб. 90 коп. була вміщена вже в другому номері газети⁷.

За перші 20 днів існування «Пролетарія» в його фонд було зібрано 737 крб. 35 коп.⁸. На 10 червня (тобто через три місяці після виходу першого номера газети) ця сума становила вже 4267 крб. 33 коп.⁹.

Кожного разу, подаючи відомості про грошові надходження, «Пролетарій» називав колективи чи окремих трудящих, вказуючи суму, яку вони передали. Не можна без хвилювання читати ці повідомлення, де поряд з десятками і навіть сотнями карбованців, зібраних великими робітничими колективами, зустрічаються буквально копійки, відірвані трудящими від свого мізерного заробітку. Так, наприклад, в повідомленні про надходження у фонд «Пролетарія» з діючої армії, вміщеному в одному з травневих номерів газети, ми читаємо список з 45 прізвищ, проти яких стоїть сума внеску від 6 крб. до 15 коп.¹⁰

Та всі ці копійки йшли від щирого серця, про що переконливо свідчать слова привіту, якими трудящі часто супроводили грошові перекази. «Товариші! прийміть у фонд вашої газети й мою маленьку лепту. Небільшовик», — пише невідомий читач, додаючи до листа 1 крб.¹¹

«Справжній захисниці інтересів робітничого класу і всієї трудової демократії,— пишуть солдати,— нашій газеті «Пролетарій» шлемо свій

¹ Газ. «Пролетарій», № 18, 13 квітня 1917 р.

² Газ. «Пролетарій», № 24, 22 квітня 1917 р.

³ Газ. «Пролетарій», № 27, 26 квітня 1917 р.

⁴ Газ. «Пролетарій», № 34, 4 травня 1917 р.

⁵ Газ. «Пролетарій», № 25, 23 квітня 1917 р.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 13—14.

⁷ Газ. «Пролетарій», № 2, 14 березня 1917 р.

⁸ Газ. «Пролетарій», № 10, 30 березня 1917 р.

⁹ Газ. «Пролетарій», № 64, 10 червня 1917 р.

¹⁰ Газ. «Пролетарій», № 44, 17 травня 1917 р.

¹¹ Газ. «Пролетарій», № 2, 14 березня 1917 р.

палкий привіт і посильну допомогу. Товариші! Стійте твердо на своєму посту. Зібрані серед солдатів 8 крб. 32 коп. на процвітання нашої газети вручаємо...»¹.

«Ми, хлібороби села Вишнівки,— читаємо в листі селян з Курської губернії,— визнаючи газету «Пролетарий» єдиною виразницею інтересів пролетаріату, жертвуємо в залізний фонд на процвітання нашої газети ... 4 крб. 5 коп.»².

Такі листи, згадує Д. І. Ерде, хвилювали співробітників «Пролетарія», бо їх могли прислати тільки щирі друзі газети³.

Трудящі Харківщини постійно цікавились матеріальним станом «Пролетарія», обговорювали це питання на своїх мітингах та зборах, приймали рішення про відрахування коштів у його фонд.

Так, робітники паровозобудівного заводу, заслухавши доповідь більшовика Романовича про День преси, одногосно ухвалили відрахувати у фонд робітничої преси 10% з денного заробітку⁴.

«Відпрацювати один тиждень на користь робітничих газет...» вирішили робітники заводу Герлях і Пульст на зборах, що відбулися у травні. Вони постановили також «звернутись до тт. робітників інших заводів з проханням влаштувати такі ж відрахування на всіх заводах»⁵.

Значні суми у фонд «Пролетарія» зібрали робітники заводів ВЕК, Шиманського, харківські залізничники, шахтарі Донбасу. Так, у квітні робітники заводу Шиманського передали газеті 882 крб.⁶, у липні робітники заводу Герлях і Пульст — 500 крб.⁷, а залізничники — понад 3000 крб.⁸

З ініціативи харківських трамвайників проводився збір коштів у «залізний фонд» преси серед пасажирів трамваю. У серпні, наприклад, 234 службовці трамваю зібрали серед пасажирів 253 кр. 31 коп.⁹.

Для організації фінансової допомоги газеті використовувались також агітаційні поїздки харківських більшовиків за межі Харкова. Велику суму грошей на підтримку «Пролетарія» зібрали серед трудящих більшовики С. Буздалін — у Донбасі¹⁰, М. Бушев — у селах Старобільського повіту¹¹, О. Іванов — у Полтаві¹² тощо.

Можна навести ще багато прикладів, що свідчать про безпосередню участь трудящих у долі харківської більшовицької газети, які цілком справедливо вважали себе її господарями. Саме таку думку висловили харківські залізничники в листі до редакції. Переказуючи у фонд «Пролетарія» 100 крб., вони писали: «Пам'ятайте, товариші, що господарями газети є ми, і тільки нашою підтримкою «Пролетарий» може існувати»¹³.

¹ Газ. «Пролетарий», № 65, 11 червня 1917 р.

² Там же.

³ Див.: Д. І. Эрде. Харьковский «Пролетарий», Сб. «Харьков в 1917 году», стор. 145.

⁴ Газ. «Пролетарий», № 24, 22 квітня 1917 р.

⁵ Газ. «Пролетарий», № 41, 13 травня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий», № 21, 16 квітня 1917 р.

⁷ Газ. «Пролетарий», № 99, 23 липня 1917 р.

⁸ Газ. «Пролетарий», №№ 92, 99, 100 і 102, 15, 23, 25 і 27 липня 1917 р.

⁹ Газ. «Пролетарий», № 124, 1 вересня 1917 р.

¹⁰ Див.: С. Буздалін. Октябрьская революция в Харькове. Ж. «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 35.

¹¹ А. Ф. Зиновьев. Агитационная комиссия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов. Сб. «Харьков в 1917 году», стор. 176.

¹² Газ. «Пролетарий», № 124, 1 вересня 1917 р.

¹³ Газ. «Пролетарий», № 55, 31 травня 1917 р.

Але ще красномовніше про це говорять цифри. За сім місяців існування харківського «Пролетарія» трудящі зібрали в його фонд понад 38 тис. крб.¹

Та значення цієї допомоги трудящих не вичерпується фінансовою стороною справи. Збір коштів у фонд більшовицьких газет партія розглядала як важливу політичну кампанію.

Зібрані трудящими п'ятаки і гривеники, як вказував В. І. Ленін, дають змогу робити висновок і про настрій робітників і про їхню свідомість, згуртованість, чутливість на робітничу справу².

І якщо трудящі Харківщини напередодні Жовтневої революції показали високу класову свідомість, згуртованість і чутливість на робітничу справу, то в цьому чимала заслуга активно підтриманого ними друкованого органу харківських більшовиків — газети «Пролетарий». Не випадково ж восени 1917 р. «Правда» писала: «Харківські пролетарі з першого дня революції групуються навколо Харківського комітету РСДРП(б), що видає свій орган «Пролетарий», який має великий вплив і розповсюдження»³.

¹ Підраховано автором за даними газети «Пролетарий» за 1917 р.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 168.

³ Газ. «Рабочий путь», № 1, 3 вересня 1917 р.

МОБІЛІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ ОБОРОНИ ПО ЗБІЛЬШЕННЮ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

С. П. Коротков

Радянський народ, все прогресивне людство йде назустріч великим історичним датам — 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю Ленінського комсомолу, 50-річному ювілею Радянських Збройних Сил. У світлі цих знаменних подій особливий інтерес являє багато воєнно-теоретичних і воєнно-історичних питань, в тому числі питання про перші кроки діяльності партії по організації надійного захисту завоювань соціалістичної революції.

Проблеми будівництва Червоної Армії в роки громадянської війни привертали до себе увагу видатних військових працівників і діячів партії. В. Антонов-Овсієнко, І. Берзін, А. Бубнов, С. Гусев, С. Каменев, М. Фрунзе, О. Ярославський у своїх творах дали правильну оцінку багатом подіям часів організації Червоної Армії. У 20-х роках вийшли праці, присвячені деяким сторонам будівництва Червоної Армії в перші роки Радянської влади¹. У працях С. Кляцкіна², Ю. Петрова³, Н. Шатагіна⁴ та інших дістали даліше висвітлення малодосліджені питання створення та зміцнення Збройних Сил. Однак роль Ради Оборони у формуванні Червоної Армії багато в чому залишається маловивченою.

У цьому повідомленні автор робить спробу показати мобілізаційну діяльність Ради Оборони по збільшенню чисельності Червоної Армії в 1919 році. В рамках невеликого повідомлення, безумовно, неможливо вичерпно розкрити зміст цього питання. Тому автор обмежився лише викладом деяких заходів Ради Оборони по створенню багатомільйонної армії, не торкаючись інших проблем, що прямо стосуються даної теми (матеріально-технічне забезпечення, виховання особового складу, методи військових формувань тощо).

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції наша Батьківщина зазнала суворих випробувань. Не з вини Радянської держави було розв'язано громадянську війну та іноземну воєнну інтервенцію. У зв'язку з загрозою імперіалістичного поневолення перед Радянською республікою постала проблема її збройного захисту. В. І. Ленін писав: «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р., ми — за захист віт-

¹ А. Геронимус. Партия и Красная Армия. М., 1920; Н. Мовчин. Комплектование Красной Армии. М., 1926; С. Оликов. Дезертирство в Красной Армии и борьба с ним. М., 1926.

² С. Кляцкин. На защите Октября. Изд-во «Наука», М., 1965.

³ Ю. Петров. Строительство партийно-политического аппарата в Советской Армии в годы гражданской войны. М., Воениздат, 1952; він же. Партийные мобилизации в Красную Армию (1918—1920 гг.). М., Воениздат, 1956; він же. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.). М., Воениздат, 1961.

⁴ Н. Шатагин. Организация и строительство Красной Армии в период иностранной военной интервенции и гражданской войны 1918—1920 гг. М., Воениздат, 1954.

чизни з цього дня»¹. «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта,— підкреслював В. І. Ленін,— коли вона вміє захищатися...»².

Спираючись на вказівки В. І. Леніна, Комуністична партія і Радянський уряд почали вживати заходів до організації захисту завоювань Жовтня. Найважливіше місце серед них посідала діяльність по створенню та зміцненню Червоної Армії. Спершу армія будувалася на засадах добровольчества. Але від цього принципу незабаром довелося відмовитись. Для опору об'єднаним силам інтервентів і білогвардійців замало було сил добровольчеської Червоної Армії. Тому 29 травня 1918 р. ВЦВК прийняв постанову про широке залучення трудящих мас до Червоної Армії. 10 липня V Всеросійський з'їзд Рад закріпив перехід до обов'язкової військової служби всіх трудящих. З цього часу Червона Армія почала будуватися як постійна армія, суворо класова за своїм соціальним складом.

На основі обов'язкової військової служби Червона Армія швидко збільшила свою чисельність. З початку першого призову, оголошеного 12 червня³, і до кінця 1918 р. було проведено десять мобілізацій громадян шести віків (1893—1898 рр. народження). Вони дали 1 013 105 рядових та 126 168 колишніх унтер-офіцерів⁴. З урахуванням 450 тис. добровільців, які вступили до Червоної Армії у першій половині року, загальна чисельність Червоної Армії на кінець 1918 р. становила 1,5 млн. чоловік. Проте цих сил для захисту завоювань Жовтня було мало.

Восени 1918 р. для Радянської Росії настав новий етап боротьби. У зв'язку з розгромом Німеччини країни Антанти дістали реальну можливість збільшити кількість військ, що направлялися для допомоги російській контрреволюції. «Ніколи небезпека самому існуванню Радянської республіки не була такою грізною й близькою, як зараз»⁵, — говорилося в циркулярному листі ЦК РКП(б) 26 листопада 1918 року. Перед зростаючою небезпекою Комуністична партія та уряд вжили ряд нових заходів до організації оборони Радянської республіки. У вересні 1918 р. було створено Реввійськраду Республіки (РВРР), а 30 листопада цього ж року — Раду робітниче-селянської оборони на чолі з В. І. Леніним.

Раді Оборони були надані вищі військові та господарчі повноваження Радянської влади по мобілізації сил і засобів для розгрому ворога. Величезну увагу вона приділила зміцненню Червоної Армії і насамперед її чисельному росту. Слід відзначити, що з 1 грудня 1918 по 1 січня 1920 р. Рада Оборони провела 91 засідання, в ході яких вживалися конкретні заходи посилення Червоної Армії. Розглянуті питання в значній кількості були мобілізаційними. Наприклад, у грудні 1918 р. вони обговорювалися 20 раз, а в дальшому їх кількість неухильно зростала. У травні 1919 р. їх уже було 55, червні — 56, липні, серпні — 43 питання. Всього за перші дев'ять місяців роботи (грудень 1918 р.—серпень 1919 р.) Рада Оборони обговорила і прийняла рішення по 218 питаннях⁶.

Всі найважливіші питання будівництва та зміцнення Червоної Армії розв'язувалися безпосередньо під керівництвом В. І. Леніна. Він був незмінним головою Ради. За вказаний відрізок часу всі засідання, за винятком одного, проходили під керівництвом Володимира Ілліча. З його

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 41.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 103.

³ СУ, 1918, № 43, стор. 528.

⁴ «Исторический журнал», 1941, № 7—8, стор. 29; ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 9, арк. 32; ф. 11, оп. 3, спр. 5, арк. 17.

⁵ Ленинский сборник XXXIV, стор. 45.

⁶ Підраховано автором на основі документальних джерел. Див.: ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. з 1 по 69.

ініціативи вживалися конкретні заходи по збільшенню чисельності армії. 1 жовтня 1918 р. В. І. Ленін у записці Я. М. Свердлову запропонував збільшити вдсятеро запис у війська, і поставив завдання до весни створити трьохмільйонну армію¹. 3 жовтня 1918 р. в листі до об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів професійних спілок В. І. Ленін знову нагадав про це. Він писав: «Ми вирішили мати армію в 1 000 000 чоловік на весну, нам потрібна тепер армія в три мільйони чоловік. Ми можемо її мати. *І ми її матимемо*»².

Відповідно до вказівок В. І. Леніна Реввійськрада Республіки в листопаді 1918 р. розробила заходи до дальшого збільшення чисельності Червоної Армії. Було намічено створити 47 стрілецьких, чотири кавалерійські дивізії та одну кавалерійську бригаду³. Але на даному етапі для одночасного формування всіх намічених з'єднань не було можливостей. Враховуючи це, Рада Оборони 15 грудня 1918 р. доручила воєнному відомству «встановити абсолютно необхідний мінімум армії» відповідно до ресурсів країни⁴. Після ретельного вивчення суті справи 18 грудня Рада Оборони затвердила на найближчий час план формування армії в кількості 1,5 млн. чоловік⁵.

Важливу роль у боротьбі за створення трьохмільйонної армії відіграли оголошувані Радянською владою декрети про мобілізацію, що, як правило, видавалися Радою Оборони. З метою збільшення чисельності Червоної Армії РВРР 16 січня 1919 р. призвала в армію робітників і трудящих селян 1892 і 1891 рр. народження. Одночасно були призвані громадяни, які в минулому визнавалися непридатними до строївої служби. Обидва призова разом дали 154 374 чоловіка⁶. 1 березня 1919 р. уряд оголосив новий призов у Червону Армію громадян 1899 р. народження, який дав поповнення армії понад 223 тис. чоловік⁷. В результаті проведених мобілізацій до початку березня 1919 р. чисельність Червоної Армії досягала близько 2 млн. чоловік.

Для багатомільйонної армії потрібно було багато військових кадрів. Підготовці їх з робітників і селян великого значення надавав В. І. Ленін. Восени 1918 р. він писав: «...тепер, будуючи нову армію, ми повинні брати командирів тільки з народу. Тільки червоні офіцери матимуть серед солдатів авторитет і зуміють зміцнити в нашій армії соціалізм. Така армія буде непереможна»⁸. До 7 листопада 1918 р. 39 курсів і військових шкіл випустили 1700 командирів⁹.

Проте така кількість не могла забезпечити масову армію кадрами. Тому партія прийняла сміливе рішення: залучити в армію військових працівників старої армії. Питання це було всебічно розроблено В. І. Леніним. Він писав, що військспецам «треба доручати роботу»¹⁰ і «...якби ми їх не взяли на службу і не змусили служити нам, ми не могли б створити армію»¹¹. Слідом за першим призовом військових-спеціалістів, який був оголошений декретом 29 липня 1918 р., вийшли й інші постанови

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 302.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 83.

³ Н. И. Шатагин. Организация и строительство Советской Армии в 1918—1920 гг. Воениздат, 1954, стор. 103.

⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 5.

⁵ Там же, спр. 6, арк. 3.

⁶ С. М. Кляцкин. На защите Октября. Изд-во «Наука», М., 1965, стор. 366.

⁷ Там же.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 171.

⁹ Ж. «Коммунист Вооруженных Сил», 1965, стор. 76.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 6.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 313.

про нові мобілізації. До осені 1918 р. було призвано 10 тис. колишніх офіцерів¹.

З перших днів своєї діяльності Рада Оборони розгорнула велику роботу по дальшому залученню військспеців до Червоної Армії. 4 грудня 1918 р. Рада Оборони постановила провести мобілізацію всіх осіб, придатних до заняття командних посад, насамперед колишніх офіцерів, які перебувають на радянській роботі². Рада Оборони запропонувала Всеросійському Головному штабу призвати на військову службу всіх кадрових офіцерів, «на якій би службі вони не перебували, не враховуючи ніяких норм, встановлених попередніми декретами і постановами»³.

Новий призов колишніх офіцерів оголошувався рішеннями Ради Оборони від 8 січня і 15 лютого 1919 року. На засіданні Ради Оборони, що відбулося 15 лютого, обговорювалося питання про вилучення офіцерів з складу вищих учбових закладів. У рішенні вказувалося про негайний призов «на дійсну військову службу всіх тих колишніх офіцерів, які через свою службу у вищих учбових закладах різних найменувань, або через навчання в них до цього часу ще не призвані або одержали відстрочки»⁴. Зверталася увага на призов у першу чергу комуністів-офіцерів. Політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня категорично вказало, що «жоден колишній офіцер-комуніст не може бути залишений ні в одному комісаріаті, а всі повинні йти в армію»⁵.

Вживалися заходи по зміцненню військових частин офіцерами-спеціалістами⁶. Надавалося великого значення укомплектуванню лікувальних установ медичними працівниками. 29 березня РНК прийняв постанову про призов на дійсну службу медичних лікарів і лікарських помічників⁷, а 31 березня Рада Оборони наказала: «Нар. Ком. охорони здоров'я провести негайний випуск лікарів з обов'язковим від'їздом їх на фронт не пізніше 10 квітня ц. р. без ніяких відмовлень»⁸. 7 квітня прийнято рішення призвати на військову службу всіх слухачів університетів та інших вищих учбових закладів, які мають звання лікарських помічників⁹. 14 квітня був стверджений проект декрету про мобілізацію на дійсну військову службу жінок-лікарів¹⁰. Мобілізаційна робота, проведена Радою Оборони, збільшила кількість медичних працівників Червоної Армії на 22 360 чоловік¹¹.

Рада Оборони повсякденно здійснювала контроль за ходом мобілізації спеціалістів. 7 квітня ВЧК було доручено провести перегляд колишніх офіцерів і військових чиновників, які перебували на службі в інших відомствах, або взагалі не перебували на службі, які проживали постійно або тимчасово в Москві і околицях¹².

¹ Н. Мовчин. Комплектование Красной Армии. М., 1926, стор. 54—55.

² ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 2, арк. 3.

³ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 3, спр. 104, арк. 4а.

⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 19, арк. 3.

⁵ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

⁶ У січні 1919 р. було прийнято постанову про призов офіцерів-артилеристів, 3 березня — призвані колишні офіцери і колишні військові чиновники, які закінчили інтендантську академію, 7 квітня Рада Оборони призвала офіцерів флоту і Корпусів Морвиду.

⁷ СУ, 1919, № 14, стор. 145.

⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 26, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 27, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 28, арк. 1.

¹¹ Из истории гражданской войны в СССР. Сб. документов и материалов. Изд. «Советская Россия», т. 2, 1961, стор. 824.

¹² ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 27, арк. 3.

На початку квітня 1919 р. в зв'язку з загрозою наступу Колчака партія розгорнула велику мобілізаційну роботу по зосередженню головних сил на вирішальній ділянці боротьби. В основу цих заходів було покладено «Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з положенням Східного фронту», написані В. І. Леніним. Для посилення Східного фронту запропоновано провести нову мобілізацію робітників і селян. Центральний Комітет партії рекомендував ВЦРПС надати всіляку допомогу в її проведенні. 13 квітня відбувся Пленум ЦК РКП(б), на якому В. І. Ленін виступив з доповіддю про завдання партійної роботи в зв'язку з мобілізацією, і прийнято рішення про мобілізацію комуністів. Місцевим партійним комітетам запропоновано очолити цю роботу, направивши з центральних районів на Східний фронт 10—20%, з прифронтової смуги — 50%, а з районів, де є безпосередня загроза — поголовно всіх комуністів. Пленум «зобов'язав скоротити час з моменту призначення товариша на фронт до моменту його від'їзду»¹.

25 квітня В. І. Ленін вносить на обговорення Оргбюро ЦК пропозицію Е. М. Скляньського про необхідність організувати масову політичну кампанію у зв'язку з проведенням мобілізації². 29 квітня Об'єднане засідання Політбюро і Оргбюро затвердило текст циркулярного листа до партійних організацій з приводу мобілізації.

Оголошена партійна мобілізація пройшла з великим успіхом. Всього з другої половини квітня по липень 1919 р. було мобілізовано понад 50 тис. комуністів. Успішне проведення партійної мобілізації ще вище підняло авторитет Комуністичної партії в очах всього радянського народу і сприяло дальшому зміцненню союзу робітників і селян. «Мобілізація комуністів підняла престиж нашої партії, стала хорошим прикладом для робітників»³.

За комуністами йшли комсомольці, весь робітничий клас. Весною 1919 р. була оголошена комсомольська мобілізація. На східний фронт було мобілізовано понад 3000 комсомольців.

У квітні профспілки прийняли рішення провести 10% мобілізацію. Політбюро ЦК РКП(б) 28 квітня 1919 р. зобов'язало ВЦРПС підтримати ініціативу петроградських профспілок, які мобілізували 10% організованих у профспілки робітників, і запропонувало провести ті ж заходи у всіх провінціальних фабрично-заводських центрах. Вказувалося, що порядок направлення мобілізованих робітників у частини слід встановлювати за попереднім домовленням з начальником політвідділу Реввійськради Республіки⁴.

Обговорюючи питання «Про формування частин Червоної Армії і запасних батальйонів», Рада Оборони запропонувала ВЦРПС надсилати всіх мобілізованих по лінії профспілок у розпорядження відповідних військових комісарів, які направляють їх за вказівками Всеросійського Головного штабу⁵.

20 травня 1919 р. було заслухано доповідь РВРР про екстрені заходи по здійсненню мобілізації. Рада Оборони доручила Московській міській раді професійних спілок подати дані про фактично проведену мобілізацію⁶. Через деякий час знову розглядалося питання про справжній хід 10% мобілізації членів профспілок. У рішенні відзначалось, що

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 2, спр. 16.

² Див.: В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 38, стор. 542.

³ Газ. «Известия ЦК РКП(б)», 28 травня 1919 р.

⁴ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 32, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 40, арк. 10.

комісія відділу радянських підприємств Московської ради працювала слабо, в зв'язку з цим Рада Оборони визнала за необхідне посилити роботу по мобілізації¹. Профспілкова мобілізація дала Східному фронту понад 60 тис. чоловік. Мобілізовані робітники згуртували ряди армії, вносили дух бадьорості, стійкості і непереможності.

Велику увагу В. І. Ленін приділяв залученню до Червоної Армії селянської бідноти. В роки війни селянство було надійним союзником робітничого класу в його боротьбі проти контрреволюції. У місцях, де побували білі, настрої серед селян був антибілогвардійським. У політзведенні по Східному фронту від 2 січня 1919 р. повідомлялось, що в армію йдуть багато добровольців з місцевих селян і ставлення місцевого селянства до нас хороше. Деякі постачають армію теплими речами².

З метою посилення боротьби з контрреволюцією треба було провести волосну мобілізацію. 25 квітня 1919 р. Рада Оборони обговорила проект декрету про мобілізацію незаможного і середнього селянства по волостях³ і прийняла рішення опублікувати його від імені ВЦВК і Ради Оборони. Декрет «Про залучення середніх і незаможних селян до боротьби з контрреволюцією» був опублікований 26 квітня 1919 року. Згідно з декретом від кожної волості мобілізувалося 10—20 незаможних і середніх селян, які не експлуатують чужої праці, для захисту соціалістичної Батьківщини. Їх обмундирування і озброєння здійснювалося за рахунок волвиконкомів.

Хід волосної мобілізації обговорювався на засіданні Ради Оборони. Відзначено, що в деяких волостях допускалося зниження встановлених норм мобілізації селян. 20 травня 1919 р. Рада Оборони доручила Наркомвоєну довести цифри мобілізованих по кожній волості від 15 до 20 чоловік в середньому⁴. Волосна мобілізація в основному пройшла успішно. По цій мобілізації Червона Армія одержала близько 25 тис. чоловік⁵.

Добровольчі мобілізації, проведені партією і урядом (партійна, молодіжно-комсомольська, робітничо-профспілкова, селянська) були породжені класовим, революційним характером громадянської війни, як війни справедливої і визвольної, вони впливали з самої природи Радянської влади — влади самих трудящих мас. Нової форми створення резервів шляхом добровільних мобілізацій не знала до цього жодна з експлуататорських держав. Ці мобілізації мали велике значення для зміцнення Червоної Армії.

Безумовно, лише добровільчі мобілізації не могли повністю забезпечити потреби Червоної Армії в особовому складі. 10 квітня 1919 р. Рада Народних Комісарів прийняла постанову про мобілізацію до Червоної Армії робітників і селян, що народилися у 1890—1886 рр. і не експлуатують чужої праці, в дев'яти промислових губерніях. Цей призов поповнив ряди Червоної Армії на 46 392 чоловіка⁶. Крім вказаних віків, на підставі наказу РВРР від 22 квітня 1919 р. були призвані по всій республіці військовозобов'язані 1890—1889 рр. народження.

5 травня 1919 р. Рада Оборони затвердила декрет про мобілізацію поштових та телеграфних службовців, призваних для поліпшення справи

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 45, п. 26.

² ЦДАЖР, ф. 130, оп. 3, спр. 562, арк. 90.

³ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 31, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 40, арк. 5.

⁵ Отчеты о деятельности ЦК РКП(б) с VIII до X съезда. Госполитиздат, 1921, стор. 8.

⁶ С. М. Кляцкин. На защите Октября. Изд-во «Наука», М., 1965, стор. 367.

зв'язку в армії. Новий великий призов до Червоної Армії оголошено 12 травня 1919 року. У Червону Армію призивалися солдати, які раніше служили в старій російській армії і повернулися або повертаються з полону. З 52 907 чол., що прибули на призовні пункти, було прийнято у Червону Армію 35 530 чоловік. 20 травня Рада Оборони запропонувала Реввійськраді Республіки терміново обговорити питання про мобілізацію донських козаків, які проживали в північній частині Донської області, та оренбурзьких козаків¹.

26 травня Рада Оборони затвердила декрет про призов службовців шляхів сполучення і визнала необхідним призвати службовців Комісаріату Шляхів Сполучення, які народилися в 1889—1899 рр.² На цьому засіданні по доповіді т. Аванесова про перевірку службовців з точки зору виконання ними військової повинності Рада Оборони зобов'язала народні комісаріати не видавати ніяких письмових довідок своїм службовцям з приводу клопотання про відстрочку їх призову.

На наступному засіданні, 28 травня 1919 р., Рада Оборони ухвалила призвати в армію учнів вищих учбових закладів. В силу прийнятого рішення скасовувалася відстрочка, якою вони користувалися в зв'язку з навчанням. «Відстрочку призова учням, яка надавалася до цього часу, скасувати. Всі, хто користувався цією відстрочкою, підлягають негайному призову у війська на загальних підставах», — говорилося в постанові. 31 травня приймається рішення про мобілізацію в армію робітничої і селянської молоді 1899—1900 рр. народження. Цей призов дав для Червоної Армії поповнення чисельністю 160 118 чоловік. Основна маса мобілізованих громадян направлялася на Східний фронт. З квітня по червень 1919 р. на фронт прибуло 107 618 чоловік³. Це збільшувало сили Червоної Армії в її боротьбі проти колчаківської навали.

Разом з організацією опору Колчаку партії довелось докласти великих зусиль, щоб відбити контрреволюційні полчища Денікіна. Влітку 1919 р., вказував В. І. Ленін, «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції⁴. Хід подій вимагав найтерміновіших заходів для захисту завоювань соціалістичної революції».

Пленум ЦК партії, що відбувся 3—4 липня 1919 р., схвалив написаного В. І. Леніном листа до партійних організацій «Всі на боротьбу з Денікіним!», у якому визначалися головні завдання партії і народу. Південний фронт проголошувався головним фронтом республіки.

Під час боротьби з Денікіним з величезною силою розгорнулась мобілізаційна діяльність Ради Оборони по збиранню сил для розгрому ворога. З посиленням боротьби на фронтах громадянської війни посилюється й напруженість в її роботі. Засідання проходили часто, на них обговорювались найзлогіденніші питання. За час з травня по жовтень 1919 р. Рада Оборони розглянула і прийняла рішення по 1129 питаннях. Справа, звичайно, не в простому збільшенні загальної кількості питань, поставлених на обговорення Ради Оборони. В цей період яскраво вимальовується цілеспрямованість прийнятих рішень, значно підвищується вимогливість до відомств, установ та окремих осіб за точне виконання директив партії і уряду. Як і раніше, питання оборони були в центрі

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 40, арк. 6.

² Там же, спр. 41, арк. 1—2.

³ История гражданской войны в СССР, М., Госполитиздат, т. 4, 1959, стор. 87.

⁴ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 39, стор. 44.

уваги. У вказаний період Рада Оборони обговорила близько 580 таких питань¹. При цьому головна увага приділялась вишукуванню заходів для збільшення чисельності Червоної Армії та підвищення її стійкості. З порядку денного багатьох засідань не сходили мобілізаційні питання.

На засіданні Ради Оборони 13 червня 1919 р. було схвалено декрет про мобілізацію робітників і службовців торгівлі, промисловості і транспорту. Центральній комісії по мобілізації при ВЦРПС було доручено сповістити всі губернські комісії про те, щоб вони негайно одержали відомості — розверстки числа робітників і службовців по губерніях і професіях, що підлягають мобілізації.

Рада Оборони вникала у зміст мобілізацій, що проводились, повсякденно, контролювала діяльність військових властей і місцевих органів влади. 9 липня 1919 р. було прийнято постанову «Про перегляд виданих до цього часу відстрочок». Рада Оборони зобов'язала Центральну комісію по відстрочках негайно переглянути всі надані раніше відстрочки для тих, хто призивався, та народжених 1898—1899 рр. і якомога скоротити число осіб, яким вони були надані. Державному контролю доручалося притягти до відповідальності ті установи, які мали людей, що ховалися від військової повинності². 26 червня 1919 р. Рада Оборони обговорила питання про фактичний хід мобілізації і зобов'язала Головний штаб вжити всіх заходів, щоб «у найближчі тижні було дано достатню кількість поповнень, які складаються з навчених військової справи», а також «збільшити кількість навчених призовного віку і відправити без винятку з максимальною швидкістю на фронт»³. 2 червня Рада Оборони вжила заходів до правильної й швидкої мобілізації 19-річних. Була створена постійна комісія, якій ставилося в обов'язок прискорити мобілізацію в країні. Обговорюючи хід мобілізації 19-річних, Рада Оборони 11 липня, як виняток, задовольнила прохання РВР Південного фронту мобілізувати 18-річних⁴.

Проведені у травні—липні призови поповнили особовий склад армії на 527 326 чоловік. Червона Армія на серпень 1919 р. налічувала 3538 тис. чоловік. Поставлене В. І. Леніним завдання створити 3-мільйонну армію було успішно виконано.

Надалі армія поповнювалася колишніми дезертирами, що поверталися в масовому порядку. За три місяці (липень—вересень 1919 р.) Червона Армія зросла на 812 915 чоловік⁵, причому великий процент припадає на дезертирів, які повернулися добровільно. З початку червня і до кінця року добровільно з'явилося понад 775 тис. чоловік. Великий успіх приніс і перевірний збір.

Зважаючи на те, що дальший призов у армію чергового віку — 1901 року народження — був визнаний небажаним, уряд прийняв рішення провести перевірний збір віків, раніше призваних до Червоної Армії. Постанова Ради Оборони про це була прийнята 27 серпня 1919 року. Початок збору намічався на 15, а потім був перенесений на 25 вересня. Для здійснення цього заходу були створені: Особлива Центральна комісія по проведенню перевірного збору, на місцях — губернські та повітові бюро. Головне завдання їх полягало в ретельному обліку та перегляді військовозобов'язаних з метою прийняти на дійсну військову

¹ Підраховано автором на підставі документальних джерел. Див.: ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 34—77.

² ЦПА ІМЛ, ф. 19, оп. 3, спр. 51, арк. 9.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 54, арк. 2—3.

⁵ ЦДАЖР, ф. 130, оп. 3, спр. 198, арк. 16, 26, 33, 36, 40.

службу осіб, які раніше ухилялися від неї, і тих, хто був визнаний придатним при новому медичному огляді. Підсумки цієї роботи були підбиті в кінці 1919—на початку 1920 року. По перевірних зборах до Червоної Армії направлено близько 480 тис. чоловік¹.

Одночасно із зростанням чисельності армії вживалось ефективних заходів до зміцнення партійного і комсомольського прошарку серед особового складу. Лише восени 1919 р. на Південний фронт було надіслано близько 30 тис. комуністів, тут було більше половини політпрацівників і близько 40% комуністів всієї Червоної Армії². Ленінський комсомол послав на фронт 10 тис. чоловік. Велику мобілізаційну роботу провели й профспілки. Вони направили в діючі частини близько 40 тис. чоловік, а це, в свою чергу, привело до посилення робітничого прошарку. Восени 1919 р. 15—17% особового складу армії становили робітники.

Піклуючись про чисельне зростання Збройних Сил, Рада Оборони звертала увагу й на забезпечення провідних галузей народного господарства робочою силою. Враховуючи важливість безперебійної роботи воєнних заводів, транспорту, паливних установ та органів продовольства, Рада Оборони перевела їх на воєнний стан. Особи, що працювали у вищеназваних підприємствах та установах, оголошувалися призваними в армію, але з залишенням на попередньому місці роботи. У квітні—травні 1919 р. були звільнені від призову в армію робітники і службовці 128 заводів³, до вересня 1919 р. їх уже стало 169, а в червні 1920 р. — 230⁴. Вміле маневрування людськими ресурсами дозволило радянському народові не тільки збільшити чисельність армії, але й забезпечити провідні галузі народного господарства в достатній кількості кадрами.

Таким чином, мобілізаційна робота Ради Оборони дала позитивні наслідки. В 1919 р. проведено шість мобілізацій, з них чотири загальні й дві часткові. В армію були призвані військовозобов'язані дванадцяти віків (1889—1900 рр. народження) по всій республіці та три старші віки (1886—1888 рр. народження) в центральних і прифронтових районах. Загалом вони дали близько 1,4 млн. чоловік. Чисельність Червоної Армії зросла на 1,5 млн. чоловік за рахунок перевірного збору та успішно проведеної кампанії боротьби з дезертирством. На кінець 1919 р. Збройні Сили налічували в своїх рядах понад 4,4 млн. чоловік.

Успіх мобілізаційної діяльності пояснюється насамперед правильною керівництвом з боку Комуністичної партії. Робітники й селяни безмежно довіряли партії і політику її сприймали як свою особисту. А це в свою чергу породжувало високе патріотичне піднесення, оголошувані мобілізації діставали повну підтримку у трудящих мас.

Другою умовою, яка забезпечувала створення масової армії, був поворот середнього селянства на бік Радянської влади. Трудяще селянство на власному досвіді переконалося в тому, що тільки Радянська влада визволить його від гніту та поневолення. Тому селяни дружно приходили на призовні пункти і з великим піднесенням йшли до Червоної Армії. Тільки цим можна пояснити, що протягом короткого часу була створена багатомільйонна армія.

Досвід мобілізаційної роботи по збільшенню чисельності Червоної Армії періоду громадянської війни був активно використаний партією

¹ Из истории гражданской войны в СССР. Сб. документов и материалов. Изд-во «Советская Россия», т. 2, 1961, стор. 824.

² Ю. П. Петров. Партийные мобилизации в Красную Армию (1918—1920 гг.). М., Воениздат, 1956, стор. 148.

³ ЦДАРА, ф. 4, оп. 2, спр. 9, арк. 45—46.

⁴ Там же, оп. 8, спр. 220, арк. 240—241.

і урядом у роки Великої Вітчизняної війни проти фашизму. Цінність цього досвіду не втрачає свого значення для зміцнення обороноздатності нашої країни і всієї соціалістичної співдружності у сучасних умовах.

Уроки перших років Жовтня є грізною пересторогою всім любителям воєнних авантур. Вони наочно підтверджують, що сили соціалізму непереможні і будь-які плани загарбників зазнають краху. Суворі уроки минулого нагадують всім радянським людям про необхідність бути у постійній бойовій готовності для того, щоб розгромити будь-якого агресора, який знову намагатиметься перешкодити рухові нашої країни до комунізму.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
У СТВОРЕННІ І ЗМІЦНЕННІ ЧАСТИН
ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП)
(1919—1922 рр.)**

(За матеріалами Харківського партійного і державного
обласних архівів)

В. Л. Кротов

У героїчній боротьбі радянського народу і Комуністичної партії в роки громадянської війни проти внутрішньої контрреволюції і куркульського політичного бандитизму велику роль відіграли особливі військово-партійні сили — частини особливого призначення. Їх формуванню і діяльності багато уваги приділяли ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін.

Перемоги, здобуті робітниками і селянами України, їх гаряча підтримка Радянської влади, зростання впливу і авторитету Комуністичної партії викликали люте озлоблення в таборі контрреволюції, соціальною опорою якої було куркульство — більш значний прошарок сільського населення, ніж в інших районах Росії.

У 1917 р. на Україні налічувалось 487,5 тис. куркульських дворів, тобто 12,7% усіх селянських господарств, і вони мали 51% посівної площі¹. Український куркуль був сильніший економічно, досить озброєний і являв собою, як зазначав В. І. Ленін, не менш страшного ворога, ніж капіталісти і поміщики².

Очолюване дрібнобуржуазними партіями есерів, меншовиків, українських соціал-демократів, анархістів та іншими націоналістичними організаціями, куркульство чинило шалений опір Радянській владі і було серйозною перешкодою на шляху здійснення соціалістичних перетворень на селі. Тому ЦК РКП(б) і ЦК КП(б) України вимагали від місцевих партійних організацій вжити термінових заходів для формування боєздатних комуністичних одиниць як найнадійнішого захисту Радянської влади.

Комуністи-чопівці України в складній політичній обстановці стійко вели боротьбу з політичним бандитизмом. Історія ЧОП у Харківській губернії, як і в цілому по Україні, вивчена мало. Тільки окремі факти з діяльності Частин особливого призначення на території Харківщини подаються в роботах С. Ф. Найди, І. Я. Трифонова, А. В. Лихолата, Ю. Ю. Кондуфора, С. М. Тельнова³.

¹ А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.), Госполитиздат, 1958, стор. 18—19.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 150.

³ С. Ф. Найда. О некоторых вопросах гражданской войны в СССР. Воениздат, М., 1958; И. Я. Трифонов. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921—1923 гг.). Изд-во Ленингр. ун-та, 1964; А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). Госполитиздат, 1954; Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны, «Наука», К., 1964; С. М. Тельнов. Коммунистическая партия — организатор частей особого назначения в борьбе с контрреволюцией в 1921—1922 гг., «Уч. зап. Моск. обл. пед. ин-та им. Н. К. Крупской», вып. 8, 1961.

Частину цікавих матеріалів про участь комсомольців Харківщини в боротьбі з контрреволюцією можна знайти у збірнику документів і матеріалів за редакцією М. І. Куличенка, виданому Харківським видавництвом¹.

Тим часом партійний і державний архіви Харківської області мають багато документального матеріалу, який розкриває діяльність партійної організації у створенні, зміцненні і керівництві своїми військово-партійними загонами.

Протоколи, постанови, звіти повітових, районних та первинних партійних організацій області, документи штабу Харківської комуністичної дивізії особливого призначення і штабу ЧОП колишнього Харківського військового округу, що зберігаються в обласному партійному архіві, містять великий фактичний матеріал, який дозволяє детально ознайомитися з цим видом діяльності партійних організацій, ще не досить висвітленим у пресі.

З документів видно, що партійні організації області почали створювати ЧОП у квітні 1919 року. Всі партійні організації для боротьби з контрреволюційним підпіллям зобов'язувались регулярно навчати комуністів військової справи. Для керівництва військовою підготовкою комуністів у складі районних партійних комітетів створювалися військові відділи². Спочатку формуванням загонів особливого призначення займалися місцеві партійні комітети. Про це свідчать протоколи зборів партійних осередків, засідань бюро партійних комітетів колишнього Петинського району м. Харкова³, Богодухівського⁴, Вовчанського⁵ та інших повітів. Пізніше загони особливого призначення були передані під керівництво Головного управління Всевобуч.

У тяжкі роки боротьби з контрреволюцією і бандитизмом у країні партійні організації мобілізували значну частину свого складу, щоб поповнити лави Червоної Армії, створювали особливі загони, розробляли для них інструкції⁶.

Так, на загальних зборах членів партії м. Харкова, 8 червня 1919 р. було прийнято рішення, яке зобов'язувало партійні комітети вжити необхідних заходів для поголового навчання і озброєння членів партії, звести їх у бойові одиниці⁷.

На зборах комуністів Благодатної волості Вовчанського повіту 12 травня 1919 р. розглядалося питання про формування комуністичної роти в повіті⁸, а 14 травня на засіданні військової колегії повіту було затверджено для неї тимчасову інструкцію і призначено командира роти⁹. В інструкції, розробленій секретарем військової колегії тов. Воскресенським, говорилося, що рота складається з трьох взводів, заняття проводяться тричі на тиждень. Кожного комуніста зобов'язали строго додержуватись свідомої дисципліни, визначався порядок збору роти за тривогою.

¹ Див.: «Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917—1920 гг. (Документы и материалы)». Харьков, 1961.

² Партархів Харківського ОК КП України (Далі ПАХО), ф. 93, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

³ ПАХО, ф. 15, оп. 1, спр. 2, арк. 35.

⁴ ПАХО, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13, 18, 29, 30, 35, 57, 59.

⁵ ПАХО, ф. 93, оп. 1, спр. 1, арк. 108, 110, 126, 130.

⁶ Там же, спр. 6, арк. 4.

⁷ Газ. «Коммунар» — орган Харк. міськкому КП України, 11 червня 1919 р.

⁸ ПАХО, ф. 93, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁹ Там же, арк. 137.

Частини особливого призначення, які називалися в той час загонами, створювалися спочатку при партійних організаціях м. Харкова і в деяких великих повітових містах. У самому Харкові в липні 1920 р. існував уже комуністичний загін у складі трьох рот. Згодом загін було розгорнуто в комуністичну бригаду особливого призначення. Роти і взводи комплектувалися за територіальним принципом. Комуністи колишнього Основ'яно-Холодногорського району складали першу роту; Петинського — другу; Івано-Лисогорського — третю роту¹.

Масове формування частин особливого призначення на території Харківщини відбувалося в 1920 р., про що свідчать матеріали фондів Вовчанського повітового комітету, Жовтневого, Чугуївського, Лозівського та інших райкомів КП України.

Документи показують, що при створенні ЧОП партійні комітети зазнавали великих труднощів: по-перше, через партійні мобілізації до лав Червоної Армії, по-друге, на території часто діяли куркульські банди, крім того, багато комуністів було зайнято роботою на селі по зміцненню Радянської влади, не було єдиних інструкцій, важко було з озброєнням².

Щоб дати рішучу відсіч куркульським виступам, партійні організації вживають заходів до воєнізації своїх рядів, озброєння і загально-го військового навчання комуністів. Наприклад, Богодухівська партійна організація питання боротьби з бандитизмом, озброєння і військового навчання комуністів протягом квітня—серпня 1920 р. обговорювала близько десяти раз³.

Скорочення чисельності Червоної Армії після закінчення громадянської війни вимагало посилення уваги партійних організацій до створення міцних, озброєних резервів для захисту революційного порядку в країні. Тому питання створення і зміцнення ЧОП розглядалися на Першій Всеукраїнській нараді КП(б) України (травень 1921 р.)⁴ і на VI Всеукраїнській конференції КП(б) України (грудень 1921 р.)⁵. З доповіддю про Червону Армію і ЧОП на нараді і конференції виступив М. В. Фрунзе, на той час командуючий збройними силами України і Криму.

Виконуючи рішення конференції, Харківський губком партії своїм розпорядженням за № 357 зобов'язав районні партійні комітети вжити найрішучіших заходів, щоб повністю охопити комуністів військовим навчанням⁶. У липні 1921 р. в усіх районах Харкова відбулися партійні збори, присвячені питанню про створення і зміцнення ЧОП⁷, а невдовзі ці питання були розглянуті на загальноміських партійних зборах⁸.

Документи штабу ЧОП Харківської губернії, що зберігаються в Обласному державному архіві, дають можливість простежити шляхи вдосконалення ЧОП, показують величезну роботу партійних організацій, командування у зміцненні підрозділів ЧОП і поліпшенні військової виучки комуністів. З наказів по ЧОП видно, як з розвитком частин особливого призначення вдосконалювалася їх організаційна структура, зростала бойова виучка. У червні 1921 р. комуністична бригада ЧОП була розгорнута в першу комуністичну дивізію ЧОП⁹. Командиром дивізії

¹ ПАХО, ф. 1767, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

² Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф. 2284, оп. 1, спр. 323, арк. 92—93.

³ ПАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13, 18, 29, 30, 35, 57, 59.

⁴ Див.: КП України в резолюціях..., К., 1957.

⁵ Там же, стор. 168.

⁶ ПАХО, ф. 1767, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

⁷ Там же, спр. 2, арк. 24.

⁸ ПАХО, ф. 15, оп. 1, спр. 10, арк. 33.

⁹ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 455, арк. 1.

було призначено М. В. Санчурського, начальником штабу — В. О. Любомудрого, помічником командира дивізії по політичній частині Д. Г. Муромцева.

Дивізія складалася з трьох бригад і об'єднувала 506 партійних осередків, 9290 членів і кандидатів партії¹. П'ять полків дивізії комплектувалися комуністами міста Харкова², чотири — в повітових містах. Бригадами командували: 1-ою Л. А. Маслов, 2-ою — Я. Я. Ладис, 3-ою — Б. П. Чехваїдзе. Командирами полків були тов. Е. Я. Лепін, М. К. Лімберг, О. К. Карпов, О. Т. Андреев, Д. О. Азіяшвілі, І. В. Маричев та інші.

До дивізії особливого призначення зараховувалися всі члени і кандидати партії і комсомолу віком від 17 до 50 років як змінний міліційний склад³. Усі вони ділилися на три черги призову. Чисельний склад ЧОП не був постійним. На 1 вересня 1922 р. в ЧОП Харківської області було в кадрах — 206 чол., комунарів першої черги — 4332 чол., комунарів другої черги — 454 чол., комунарів третьої черги — 1639 чол.⁴

У березні 1922 р. Частини особливого призначення виділилися з системи всевобуч в окремі частини з своїми штабами⁵. З серпня 1922 р. ЧОП стали називатися за місцем їх розташування⁶. Комуністи і комсомольці сільської місцевості були зведені в літерні частини, створювані при основних ЧОП повітів і використовувалися як резерв другої черги. На Харківщині було сформовано три літерні роти і сім взводів. Вони розміщалися в Харківському, Куп'янському, Лебединському, Валківському, Вовчанському та інших районах області. Згідно з рішенням ЦК КП України інструкторами для їх навчання призначалися добре підготовлені у військовій справі члени партії⁷.

У документах штабу ЧОП Харківської губернії є виписки з протоколів засідань президії губкому, губернського комітету партії, рішення губернського виконкому, які свідчать про велику турботу партійної організації за піднесення бойової виучки комуністів, поліпшення матеріального становища чопівців⁸. У цей період губком партії розробив і затвердив інструкцію для військового організатора партійної організації. Президія Харківського губкому КП України розглядала питання про охоплення комуністів заняттями з військової підготовки, про якість цих занять, проведення навчання і табірних зборів⁹. Рішенням Харківського губернського виконкому над Частинами особливого призначення губернії з числа підприємств міста призначалися шефи, які надавали їм посильну матеріальну допомогу¹⁰. Багато робили для поліпшення свого матеріального становища самі ЧОП. У наказі командуючого ЧОП України тов. Л. П. Малиновського відзначалася велика робота ЧОП Харківської губернії у поліпшенні матеріального становища комунарів шляхом створення різних сільськогосподарських та інших підприємств¹¹.

Матеріали архівних фондів показують, що питаннями діяльності ЧОП займалися також районні та повітові партійні комітети і органі-

¹ Партійний архів Харківського РК КП України, ф. 1767, оп. 1, спр. 19, арк. 138.

² Там же, спр. 2, арк. 1.

³ Там же, арк. 2.

⁴ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 85, арк. 57.

⁵ Там же, спр. 465, арк. 20.

⁶ Там же, спр. 24, арк. 538.

⁷ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 465, арк. 26; спр. 60, арк. 35; спр. 85, арк. 3, 52.

⁸ Там же, спр. 24, арк. 307, 311, 312; спр. 105, арк. 48.

⁹ Там же, спр. 60, арк. 4, 3, 23.

¹⁰ Там же, спр. 24, арк. 307; спр. 60, арк. 9.

¹¹ Там же, спр. 104, арк. 56.

зації. Вони провадили збори військових організаторів¹, політичну роботу серед кадрового і змінного складу ЧОП. У матеріалах фонду Жовтневого РК КП України є виписка з протоколу засідання бюро Основ'яно-Холодногорського районного партійного комітету, де розглядалося питання про стан політичної роботи в 1-му батальйоні ЧОП. Рішення бюро зобов'язувало командування і комуністів посилити політико-освітню роботу в батальйоні, поліпшити постачання газетами та іншою літературою².

Для конкретного керівництва і тіснішої взаємодії партійних комітетів і командування ЧОП у травні 1921 р. було створено повітові і губерньські військові Ради ЧОП, які під керівництвом партійних комітетів провели велику роботу, зв'язану з навчанням, озброєнням і бойовим використанням частин особливого призначення³. До складу їх входили: секретарі партійних комітетів, начальник ЧОП, представники ВУЧК, військові комісари⁴, а пізніше і секретарі комітетів комсомолу. У другій половині 1922 р. до Харківської губерньської Військової Ради ЧОП входили: секретар губкому КП К. О. Кіркїж, завідуючий відділом губкому І. Л. Ільїн, губерньський військовий комісар А. К. Воронін, командуючий ЧОП губернії І. В. Панков, голова ГПУ А. Т. Танцюра, голова губерньського виконавчого комітету С. М. Кузнецов, секретар КСМ України І. Ф. Сазонов⁵.

Керував навчанням, вихованням і піднесенням бойової виучки ЧОП ЦК КП(б) України. Тільки з грудня 1920 по грудень 1921 р. питання діяльності Червоної Армії і ЧОП розглядалися: на трьох Пленумах Центрального Комітету, 104 рази — на засіданні Політбюро і 60 раз — Оргбюро ЦК КП(б) України⁶. ЦК КП(б) України розробив і затвердив багато документів, які регламентували життя і навчання ЧОП⁷.

Заняття з комуністами-чопівцями проходили за спеціально розробленими програмами⁸. Особливу увагу звертали на вивчення тактики боротьби з бандитизмом⁹. Готували кулеметників, зв'язківців, саперів, санітарів, піших та кінних розвідників¹⁰.

Хоч на Харківщині, де були організовані сили робітничого класу, і не було сприятливих умов для контрреволюційних виступів куркульства, на території багатьох повітів діяли куркульські банди, і особливо в Богодухівському, Валківському, Лебединському та Червонокутському повітах.

У документах штабу ЧОП губернії є оперативні зведення, з яких видно, що куркульські бандитські виступи часто відновлювалися, коли починалися весняні роботи, збирання продовольчого податку, мобілізація в Червону Армію та інші кампанії. Матеріали архівів розкривають деякі сторони бойової діяльності Частин особливого призначення. У фондах Істпарту, що зберігаються в обласному партійному архіві, є спогади учасника придушення Ков'язького куркульського заколоту (травень 1920 р.) у Валківському повіті Харківської губернії — тов. О. Н. Бондаренка, з яких видно, що в придушенні заколоту активну участь брав комуністичний загін з 70 чол. Героїзмом і стійкістю він надихав усі

¹ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 61, арк. 34—36, 192, 198, спр. 74, арк. 236.

² ПАХО, ф. 58, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

³ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 61, арк. 34, 36, 38, 95, 192; спр. 74, арк. 236.

⁴ ПАХО, ф. 1767, оп. 1, спр. 2, арк. 11.

⁵ ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 245, арк. 1.

⁶ Ж. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9.

⁷ ДАХО, ф. 2284, спр. 47, арк. 93, 95.

⁸ Там же, спр. 465, арк. 3; спр. 104, арк. 44.

⁹ Там же, спр. 104, арк. 12.

¹⁰ Там же, арк. 15.

частини і підрозділи, які були поруч. У боях найбільше відзначилися комуністи Петренко, Минько, Сухомлин, Носкачов та інші, хто з червоним прапором першими захопили позиції бандитів¹.

Героїчний подвиг вчинили чопівці тт. Гребенюк, Дячков, беручи участь у складі загону ЧОП Богодухівського повіту в ліквідації банди Ситника. Загін ЧОП з 80 чол. з однією гарматою і двома кулеметами разом з ротою ЧОП м. Лебедина² та іншими підрозділами повністю розбив набагато переважаючу кількісно банду³. У розгромі куркульської банди, що з'явилася в жовтні 1921 р. в Богодухівському районі, брав участь загін комуністів-чопівців з полку ЧОП під командуванням Б. П. Чехваїдзе⁴. З участю Частин особливого призначення була знищена банда в районі села Романівка Лебединського повіту⁵.

У липні 1922 р. під час збирання продовольчого податку в Ізюмському повіті банда з 70 чол. була розгромлена підрозділами ЧОП і міліції⁶. Багато комуністів і комсомольців героїчно загинули, захищаючи м. Ізюм від махновських банд. Крім участі в боях проти куркульських банд, за рішенням Харківського губкому партії ЧОП залучалися для охорони і захисту міст, збирання продовольчого податку, проведення різних кампаній і мобілізацій⁷. Так, для збирання податку і створення органів взаємодопомоги в Богодухівському повіті було залучено $\frac{2}{3}$ ЧОП повіту⁸. Кадри ЧОП вели допризовну підготовку молоді за місцем розквартирування⁹.

Дальше зміцнення ЧОП тривало і в 1923 році. Вивчення документів архівів Харківської області допоможе дослідникам історії Харківської партійної організації повніше висвітлити її участь у боротьбі партії та всього радянського народу за зміцнення Радянської влади і остаточний розгром внутрішньої контрреволюції. Документи свідчать, що діяльність Частин особливого призначення — невід'ємна частина героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

¹ ПАХО, ф. 10, оп. 1, спр. 367, арк. 2—18.

² ДАХО, ф. 2284, оп. 1, спр. 323, арк. 92.

³ Там же, спр. 123, арк. 78.

⁴ Там же, спр. 323, арк. 92.

⁵ Там же, спр. 65, арк. 39.

⁶ Там же, спр. 124, арк. 16.

⁷ Там же, спр. 60, арк. 23.

⁸ Там же, спр. 104, арк. 59.

⁹ Там же, спр. 61, арк. 34.

ПРО РОЛЬ ПОЛІТОСВІТ В ОРГАНІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ОСВІТИ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В 1921—1925 РОКАХ

О. О. Воскресенський, М. Є. Дементьєв

Питання духовного розвитку трудящих мас завжди були в центрі уваги Комуністичної партії і Радянського уряду. У своїй діяльності вони постійно керувалися ленінською вказівкою про те, що «розвинення свідомості мас лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»¹.

У свідомості мас В. І. Ленін бачив джерело сили радянського суспільства. У промові на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і селянських депутатів він відзначав, що «держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»².

Вирішальне значення в підвищенні свідомості народу вождь революції надавав масовій політико-освітній роботі позашкільних культурних установ. Виступаючи перед учасниками II Всеросійської наради завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 1919 р., Володимир Ілліч вказував на те, що «позашкільна освіта важлива для перебудови всього життя»³.

Запорукою успіхів позашкільної освіти В. І. Ленін вважав її зв'язок з політикою Комуністичної партії. Він говорив: «...Ми... не можемо стояти на старій точці аполітичності освіти, не можемо ставити освітню роботу поза зв'язком з політикою»⁴.

В. І. Ленін вважав освіту і виховання трудящих мас однією з найважливіших функцій пролетарської держави. У своїй праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він писав: «Диктатура пролетаріату є запекла боротьба... проти сил і традицій старого суспільства»⁵.

Здійснити ідейне керівництво цією боротьбою в перші роки Радянської влади були покликані політосвіти, створені партією в 1920 році. Вперше система політосвіт виникла в РРФСР. Центральним керівним органом її був Головний політико-освітній комітет республіки (Головполітосвіта РРФСР), створений при Наркомосі РРФСР у вересні 1920 року. Головою його була призначена Н. К. Крупська⁶.

Повсюдне створення політосвіт у країні почалось після підписання В. І. Леніним декрету Раднаркому «Про Головний політико-освітній комітет республіки» 22 листопада 1920 року⁷.

¹ В. І. Ленін. Твори, вид. 4, т. 11, стор. 147.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 401.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 325.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 26.

⁶ М. С. Андреева. Главполитпросвет и политико-просветительная деятельность партии и Советского правительства в годы восстановительного периода. Кандидатская диссертация. М., 1959, стор. 81.

⁷ Газ. «Известия ВЦИК», 23 листопада 1920 р.

Програма діяльності Головополітосвіти та її місцевих органів була визначена В. І. Леніним в його виступі на Всеросійській нараді політосвіт губернських та повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 року. Торкаючись питання будівництва Головосвіти, Володимир Ілліч підкреслював необхідність відкритого визнання цим органом керівної ролі політики Комуністичної партії¹. І далі він відзначав, що, створюючи Головосвіту, як центральний орган, «що працює у справі позашкільної освіти, розв'язує завдання цієї освіти і освічення мас, партія... свідомо ставить своїм завданням допомогти пролетаріатові виконати його роль вихователя, організатора і керівника»².

Питання про діяльність Головосвіти розглядалось на X з'їзді РКП(б), який остаточно визначив сферу її діяльності. В прийнятій ним резолюції «Про Головосвіту і агітаційно-пропагандистські завдання партії» відзначалось, що «центр ваги роботи Головосвіти і її органів повинен лежати в агітаційно-пропагандистській роботі серед позапартійних мас і в їх культурній освіті»³. З'їзд визначив принципи взаємовідносин Головосвіти з культурно-освітніми органами різних відомств і визнав за доцільне входження її в систему Наркомосу. З'їзд підкреслив, що це «не повинно перешкодити їй виконати роль прямого апарату партії в системі державних органів»⁴. Резолюція з'їзду вказувала на необхідність переведення на роботу в Головосвіту і її місцеві органи «достатньої кількості відповідальних членів партії, які мають досвід агітаційно-пропагандистської роботи»⁵.

Рішення X з'їзду партії з питань Головосвіти стали головним керівним документом, що був покладений в основу діяльності всіх політосвіт країни.

Головосвіта УРСР була заснована декретом Раднаркому України 14 грудня 1920 року⁶. Декретом чітко визначались завдання і характер її роботи, як інституту «масової пропаганди та агітації комунізму»⁷, який об'єднує і контролює діяльність всіх організацій, що ведуть політико-освітню роботу в республіці. На чолі Головосвіти УРСР була поставлена Колегія, головою якої РНК УРСР затвердив Наркома освіти України Г. Ф. Гринька, а його заступником — Г. О. Дубка.

Об'єднанню Головосвітою УРСР підлягали в першу чергу політико-освітні органи й установи Наркомосу, Політичного управління Червоної армії, Політуправління Південної залізниці, Південбюро ВЦРПС, ЦК КСМУ. При цьому політико-освітні установи Наркомосу (Позашкільний відділ і підлеглі йому культосвітні установи) та всі засоби рухомої агітації (агітпоїзди, агітпароплави) ввійшли до складу Головосвіти УРСР цілком і у всій роботі підлягали їй безпосередньо. Політосвітні організації та установи інших вказаних вище відомств свої відносини з Головосвітою УРСР повинні були будувати на основі певних угод про об'єднання їх роботи. Такі угоди між ними в січні 1921 р. були укладені, затверджені ЦК КП(б)У і направлені для керівництва відповідним місцевим органам⁸.

Слідом за цим ЦК КП(б)У направив губкомам партії циркулярного листа, який зобов'язав їх провести роботу по «створенню працездатних, бойових політосвіт на місцях», які «повинні стати ударними орга-

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 326.

² Там же, стор. 327.

³ Протоколи X съезда РКП(б). Стенографический отчет, стор. 569.

⁴ Там же, стор. 570.

⁵ Там же, стор. 571.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 257, арк. 8.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 156, арк. 30—31.

нами державної пропаганди комунізму»¹. Циркуляр вказував на необхідність термінового виділення для політосвітньої роботи підготовлених комуністів і ставив в обов'язок місцевим партійним органам підтримувати новостворені політосвіти та подавати їм постійну допомогу². Разом з циркулярним листом розсилалися розроблені Головосвітою Положення про губернські та повітові політосвіти³.

З лютого 1921 р. ЦК КП(б)У затвердив «Положення про об'єднання роботи Агітпропу ЦК і Головосвіти»⁴, яке передбачало їх спільну діяльність по створенню та зміцненню мережі політосвітніх установ і виробленню спільного напрямку та конкретних планів політосвітньої роботи. Для практичного здійснення об'єднавчої роботи в Колегію Головосвіти УРСР вводився завідуючий Агітпропом ЦК КП(б)У. Аналогічно цьому проходило об'єднання роботи на місцях. З метою розмежування функцій між ними визначався порядок, при якому ідейне керівництво всією політосвітньою роботою залишалось цілком за Агітпропом ЦК. Радянсько-партійні школи передавалися у відання Головосвіти. При ній створювався Шкільно-курсовий відділ, покликаний керувати партійною освітою відповідно до мети і завдань, що ставилися ЦК КП(б)У.

Остаточню визначивши взаємовідносини Головосвіти УРСР з відомствами, органами та установами, які зацікавлені в політосвітній роботі, ЦК КП(б)У спрямував зусилля свого агітаційно-пропагандистського апарату на посилення партійного керівництва всією політосвітньою роботою в республіці. В Агітпропах ЦК, губернських і повітових парткомів постійно обговорювалися й намічалися шляхи розв'язання найважливіших проблем політосвітньої роботи. Тільки за перше півріччя 1921 р. Агітпроп ЦК обговорив 89 питань, пов'язаних з діяльністю Головосвіти УРСР⁵. Губернські і повітові комітети партії розглянули за цей час 516 питань про політосвітню роботу⁶. Основна увага при цьому приділялась визначенню змісту роботи культурних установ, розширенню сфери їх діяльності, зміцненню зв'язків з робітничо-селянськими масами, поліпшенню соціального складу політосвітніх працівників.

Особливості внутрішніх умов України — відсутність потрібної кількості коштів і підготовлених для політосвітньої роботи кадрів, слабкість низових партійних осередків, петлюрівські елементи, які пробралися до керівництва багатьма культурними установами, — створювали серйозні труднощі в здійсненні завдань партії.

Переломним моментом у становленні політосвітньої роботи була III Всеукраїнська нарада з народної освіти, яка проходила в м. Харкові в червні 1921 року⁷. В рішеннях наради було визнано головним завданням політосвіт створення й зміцнення єдиних центрів політосвітньої роботи — клубів у містах і сільбудів у селах, встановлення дійового контролю за їх роботою.

З метою мобілізації політосвітпрацівників на здійснення цих рішень Головосвіта УРСР та її місцеві органи провели в другій половині 1921 р. чотири всеукраїнських⁸, 76 губернських, 1018 повітових і волосних з'їздів, нарад та конференцій, на яких були присутні 26 708 делегатів, переважно культосвітніх працівників з місць⁹. На Всеукраїнських

¹ Газ. «Коммунист», 14 квітня 1921 р.

² Там же.

³ Ж. «Путь к коммунизму», 1921, № 1, стор. 44.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 257, арк. 5.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 296, арк. 11.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 283, арк. 19.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 296, арк. 10.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 137, арк. 5.

⁹ Ж. «Путь просвещения», 1922, № 6, стор. 19.

і губернських з'їздах з доповідями про завдання політосвітньої роботи виступали члени ЦК КП(б)У, ВУЦВКу, Раднаркому України. Активну участь у роботі з'їздів взяли Д. З. Лебедь, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, Г. Ф. Гринько, В. П. Затонський, М. В. Фрунзе, В. І. Квірінг, В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер. З доповідями про практику політосвітньої роботи виступили працівники Головополітосвіти А. Самохвалов, Г. Дубко, В. Рожицин, Р. Пельше, А. Ліberman, А. Танський, Я. Циркуль, В. Логвінов, В. Мусієнко. На повітових і волосних нарадах та конференціях доповіді робили відповідальні працівники губернських і повітових парткомів та політосвіт.

У липні—серпні 1921 р. політосвіти провели повсюдне обслідування стану й діяльності культосвітніх установ. Надалі цей захід став провадитись систематично. Під час обслідування з культурних установ виганялись ворожі елементи і працівники, нездатні до проведення політичної роботи серед мас. З травня по грудень 1921 р. в 9422 підвідомчих Головополітосвіті культурних установ було замінено 6025 працівників¹.

Ці заходи значно активізували роботу політосвітніх установ та посилили в них партійний вплив. Серед керівних працівників політосвіт та їх установ зросла кількість комуністів. Якщо в лютому 1921 р. комуністів у губернських політосвітах було 11,7%, а в культосвітніх установах навіть менше одного процента, то в серпні цього ж року в губернських політосвітах їх працювало вже 32,3%, а в культосвітніх установах — 15%².

Це дозволило розширити сферу діяльності політосвіт. У вересні 1921 р. РНК УРСР прийняла постанову «Про передачу театрів, клубів, бібліотек і читалень центральних радянських установ Наркомосові»³, що стало завершальним етапом у будівництві українських політосвіт.

Об'єднавши під своїм керівництвом всю справу політичної освіти на Україні, Головополітосвіта УРСР зосередила свою увагу на посиленні політосвітньої роботи та вдосконаленні її практики.

27 листопада 1921 р. Колегія Головополітосвіти УРСР розглянула й затвердила «Інструкцію про культурно-освітню роботу», яка була потім розіслана всім губернським і повітовим політосвітам⁴. Інструкція визначала основні завдання культосвітніх установ у політичній освіті мас та загальнодоступні, але в той же час найбільш дійові форми їх роботи в цьому напрямі. Головна увага місцевих політосвіт та їх установ зверталась на широке і всебічне висвітлення перед трудящими масами питань господарського й політичного значення продподатку, хлібної монополії в період воєнного комунізму і вільного розпорядження лишками в умовах непу, нової ролі кооперації, важливості боротьби з спекулянтами, необхідності всебічного зміцнення промисловості й сільського господарства, переваг державного капіталізму перед дрібним капіталізмом. Для цього рекомендувалось організовувати лекції й бесіди, мітинги, голосні читки, агітаційні суди⁵, звіти по виробництву (у вигляді стендів), живі⁶ і усні газети, вшанування героїв праці.

Для детальнішого ознайомлення працівників культурних установ з питаннями практики політосвітньої роботи в грудні 1921 р. в губерніях і повітах проведено 23 конференції⁷.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 296, арк. 11.

² Ж. «Селянський будинок», 1925, № 3, стор. 24.

³ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 2, стор. 11.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 129, арк. 110.

⁵ Заходи виховного характеру, що проводились за зразком судових засідань з додержанням всіх їх правил.

⁶ Живі газети включали в себе декілька коротких інсценіровок на самі злободенні теми.

⁷ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 2, стор. 52.

На початок 1922 р. в діяльності політосвіт досягнуто помітних результатів. Мережа культурних установ за друге півріччя 1921 р. зросла більш, ніж удвоє, й становила на 1 січня 1922 р. 20 000¹. Збільшення відбулося головним чином за рахунок новостворених клубів, сільбудів, хат-читалень і бібліотек. Загальна кількість заходів, які проводились культурними установами, зросла у 5—6 разів².

У керівній діяльності політосвіт все більше місце стали посідати питання вдосконалення практики політичної освіти мас. Скрізь створювалися показові культосвітні установи, на базі яких перевірялася дійовість різних форм і методів політосвіти. Було встановлено постійний обмін досвідом роботи з політосвітами РРФСР.

IV Всеукраїнська нарада політосвіт, яка відбулася в лютому 1922 р., рекомендувала «питання змісту й методів роботи регулярно ставити на обговорення губернських, повітових, волосних з'їздів і нарад працівників політосвіти»³. Для надання політосвітам більшої оперативності у розв'язанні питань нарада визнала за потрібне скоротити їх апарат, спростити структуру й створити при них постійні наради під головуванням завідуючих агітпропами парткомів⁴.

З метою ще більшого зміцнення зв'язку між ЦК КП(б)У і Головною освітою УРСР головою останньої було затверджено зав. Агітпропом ЦК С. М. Діманштейна, а його заступником — А. С. Самохвалова⁵.

Але цих заходів було замало. Щоб повністю забезпечити вплив політосвіт на величезну і все ще роз'єднану мережу культосвітніх установ, у них не вистачало ні сил, ні ресурсів. У цих умовах Головною освітою УРСР пішла на скорочення й раціональну перебудову всієї мережі політосвітніх установ. I Всеукраїнська нарада з пропагандистської роботи, яка відбулася в липні 1922 р., затвердила розроблене Головною освітою УРСР Положення «Про єдину комбіновану мережу політосвітніх установ», яка повинна була створюватися навколо клубів та сільбудів⁶.

Поняття комбінованої мережі включало в себе встановлення органічного зв'язку і співробітництва між установами, що входять у мережу. Замість існуючого стану, за яким кожна установа безпосередньо підлягає політосвітам, вводився порядок, за яким нижчими установами повинні були керувати вищі установи того ж типу⁷. Єдина мережа політосвітніх установ мала на меті ліквідувати їх надмірну різноманітність, роз'єднаність, розпорошеність сил і коштів та недоцільне їх використання.

У процесі створення комбінованої мережі політосвітніх установ кількість їх дуже скоротилась. Наприкінці 1922 р. в республіці залишалось 9915 політосвітніх установ⁸. Партійні органи і політосвіти направили до них найкращі політосвітні сили. Губернські та повітові парткоми і політосвіти послали 517 нових працівників, з них 205 членів партії. Крім того, 136 комуністів були послані на політосвітню роботу Центральним Комітетом КП(б)У і Головною освітою УРСР⁹.

¹ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 2, стор. 11.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 135, арк. 4.

³ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 3—4, стор. 398.

⁴ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 5, стор. 132—133.

⁵ Ж. «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 7—8, стор. 5.

⁶ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 5, стор. 200.

⁷ Створювались центральні, районні та місцеві клуби. Центральний клуб, одержуючи директиви від політосвіт, керував роботою районних клубів, а ті, в свою чергу, керували місцевими клубами. Так само будувалась система сільбудів, бібліотек, музеїв.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 6/№, од. зб. 296, арк. 9.

⁹ Там же, арк. 15.

На початок 1923 р. авторитет і вплив політосвіт помітно посилились. Зміцніли культурні установи. Мережа їх знов стала зростати. На 1 травня 1923 р. в республіці було вже 11 093 культосвітніх установи¹. Збільшення кількості клубів, сільбудів, хат-читалень і бібліотек відбувалось за рахунок реорганізації націоналістичних «просвіт», кількість яких скоротилась за рік з 4240 до 545².

Паралельно з ростом і зміцненням основних політосвітніх установ — клубів та сільбудів — відбувався процес концентрації в них усіх видів політосвітньої роботи. Кількість культурних установ, що працювали поза клубами і сільбудами, скоротилась до мінімуму. Таким чином, висунутий Головосвітою принцип об'єднання всіх культосвітніх установ навколо клубів та сільбудів, як організуючих центрів, був здійснений на практиці.

XII з'їзд РКП(б) вказав на необхідність перетворити культосвітні установи «на справжні центри масової пропаганди й розвитку творчих здібностей робітничого класу й селянства»³. Скликана після з'їзду в травні 1923 р. Всеукраїнська нарада завідуючих губполітосвітами зосередила увагу політосвіт на дальшому розширенні й ідейному зміцненні політосвітніх установ, поліпшенні їх матеріальної й громадської бази, на внесення в їх структуру й діяльність більшої єдності, на підвищення ролі політосвіт у загальній ідейно-виховній діяльності всіх державних та громадських організацій⁴.

На початку 1924 р. Головосвіта УРСР об'єднувала 20 655 політосвітніх установ⁵. Цей величезний освітній та виховний апарат потребував дальшого посилення керівництва його діяльністю. Для цього штати окружних політосвіт були розширені, а їх бюджети збільшені⁶. ЦК КП(б)У поставив перед ними завдання: мати в кожному сільському районі не менше одного зразкового сільбуду й однієї-двох таких же хат-читалень⁷.

XIII з'їзд РКП(б), відзначивши «пробудження села, потяг середнього й незаможного селянства... до загального культурного піднесення», вказав на сприятливі умови для політико-виховної та культурно-масової роботи на селі. Він висловився за складення і «затвердження партією чіткого плану політосвітньої роботи на селі, а потім об'єднання всіх сил для проведення цього плану в життя»⁸.

На Україні розробкою такого плану і заходів до його здійснення зайнялась нарада завідуючих губернськими і окружними політосвітами, скликана Головосвітою УРСР у серпні 1924 року. У своїх рішеннях нарада звернула увагу політосвіт на піднесення активності культурних установ у проведенні агітаційно-масових кампаній, у ліквідації неписьменності й малописьменності селян, на посилення й поліпшення пропаганди ленінізму, сільськогосподарської, антирелігійної, санітарної пропаганди, визначила шляхи активнішого залучення сільської інтелігенції до здійснення цих заходів. Особливого значення надавалось поліпшенню соціального складу постійних членів культосвітніх установ та залученню до цієї роботи широкого кола робітників і селян⁹.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 296, арк. 9.

² Ж. «Путь к коммунизму», 1923, № 1, стор. 5.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 1, изд. 7-е, стор. 731.

⁴ Бюлетень Народного Комісаріату освіти, № 1, X., 1924, стор. 16.

⁵ Народное просвещение на Украине. X., 1924, стор. 93.

⁶ Бюлетень Народного Комісаріату освіти, 1924, № 1, стор. 16.

⁷ Газ. «Коммунист», 8 жовтня 1924 р.

⁸ КПСС в резолюциях и решениях..., ч. 1, стор. 55.

⁹ Ж. «Шлях до коммунизму», 1924, № 8—9, стор. 81.

Прийняті нарадою рішення стали для українських політосвіт та їх установ програмою діяльності на довгий час.

На кінець 1925 р. політосвітня робота культурних установ України набула широкого розвитку. Кількість політосвітніх і агітаційно-масових заходів, що проводились ними, збільшилась у порівнянні з 1921—1922 рр. у 30 разів¹. Значно підвищився їх ідейний рівень. Примітивні форми й методи роботи, які використовувались культурними установами раніше, поступилися місцем перед досконалішими і дійовішими. Замість беззмстовних концертів і спектаклів, які становили понад 80% усіх заходів культурних установ у 1920 р.², стали проводитись ідейно витримані і різноманітні за формою політосвітні заходи, такі як політсуди, політвечори, інсценіровки, усні та живі газети, диспути, вечори запитань та відповідей, голосні читки на теми політичного життя країни. Кількість таких заходів у 1925 р. становила 43,7% від загального їх числа. Близько 40% усіх заходів культосвітніх установ належали до виробничої та сільськогосподарської пропаганди, до різних агітаційно-пропагандистських кампаній, а 15,8% — присвячувались революційним святam³. Широкого розповсюдження набули ленінські і червоні кутки, тематичні виставки, які створювались при клубах та сільбудах. Тільки в сільбудах України на середину 1925 р. було 1316 ленінських⁴ та червоних кутків, 338 виставок⁵. Все більше місце в діяльності культосвітніх установ посідали лекції, бесіди, читки, вечори, читацькі конференції на теми про життєвий шлях В. І. Леніна та його революційну діяльність.

Значно розширилась і поліпшилась громадська база культосвітніх установ. З них остаточно були витіснені непмани та їх прибічники. До складу постійних членів клубів, сільбудів та хат-читалень залучались десятки тисяч робітників і селян. У жовтні 1925 р. на кожний клуб припадало в середньому 353 члени з робітників. Багато клубів налічували на той час до 3000 членів⁶. Членами сільбудів було 622 520⁷, а хат-читалень — 329 760 селян⁸. Громадські керівні органи політосвітніх установ — правління та ради — включали в себе передову частину трудящих міста і села. Культурний актив Черкаського округу Київської губернії, наприклад, налічував 5446 активних громадських працівників політосвіти. З них 182 були комуністи, 1147 — комсомольці, 606 — вчителі, 54 — агрономи, 60 — лікарі, 767 — інші представники інтелігенції, 2107 — передові робітники та селяни⁹. Особливо високу активність в організації політосвітньої роботи виявили члени партії І. Козюк, О. Черепищук, В. Пішняк, К. Волинець, К. Нацевич, М. Войтенко, комсомольці І. Семенюк, О. Оксенюк, В. Горбатенко, Т. Панчук, Г. Адамчук, вчителі М. Пішняк, І. Клименко, А. Стецюк, Т. Слободян, Н. Витрук¹⁰.

Середнє щоденне відвідування кожного клубу на Україні в 1925 р. становило 700—800 чоловік (в 1921—1922 рр. їх відвідувало по 183 чоловіка, в 1923—1924 рр. — по 513 чоловік в день)¹¹. Кожен сільбуд від-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, од. зб. 235, арк. 17.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 278, арк. 78.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 159, арк. 54.

⁴ Там же, од. зб. 370, арк. 5.

⁵ Там же, арк. 7.

⁶ Ж. «Рабочий клуб», 1925, № 3, стор. 37.

⁷ Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925 рр. Х., 1926, стор. 47.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 370, арк. 4.

⁹ Бюллетень Главполитпросвета УССР, 1924, стор. 5.

¹⁰ Там же, стор. 127.

¹¹ Ж. «Рабочий клуб», 1925, № 3, стор. 37.

відувало щодня 323 чоловіка (у 1922 р. — 53, у 1923 р. — 85, у 1924 р. — 267 чоловік)¹.

Протягом 1925 р. міські й сільські культосвітні установи систематично відвідувало понад 5 млн. чоловік. Крім того, близько 1,5 млн. робітників і селян брали участь у роботі різних гуртків і шкіл лікнепу, що працювали при них². Таким чином, політосвітні установи республіки мали постійний ідейний вплив на четверту частину всього населення України³.

Одним із засобів безпосереднього впливу політосвіт на постановку політичної освіти робітничо-селянських мас було їх методичне керівництво роботою культосвітніх установ. До 1922 р. воно здійснювалося в основному через циркулярні листи з різних питань політосвітньої роботи. В 1921 р. Головосвітою УРСР було направлено на місця 137 циркулярів⁴. Крім них посилалися тези для пропагандистів і агітаторів з найбільш злободенних питань. З травня по листопад 1921 р. Головосвіта УРСР направила 67 таких тез⁵.

ІІ Всеросійський з'їзд політосвіт, який відбувся в жовтні 1921 р., вказав на необхідність більшої допомоги політосвітнім працівникам матеріалами для доповідей і бесід. Керуючись вказівками з'їзду, Головосвіта УРСР з 1 січня 1922 по 1 лютого 1923 р. підготувала для проведення агітаційних кампаній по роз'ясненню непу, по боротьбі з бандитизмом, продподаткової, сільськогосподарській, антирелігійній кампаніях тези, брошури, спеціальні газети, плакати, гасла, лубки, діаграми, листівки, матеріали для агітсудів, тематичних вечорів, голосних читок, загальною кількістю в 451 130 примірників⁶.

I Всеукраїнська нарада політосвіт по пропаганді, що відбулась в липні 1922 р., поставила питання про теоретичне обґрунтування політосвітньої роботи. Для здійснення цього завдання при Головосвіті УРСР був створений Методологічний відділ⁷. Його діяльність зводилась до наукової розробки методів політосвітньої роботи на основі вивчення досвіду роботи культурних установ України, пропаганди цього досвіду і сприяння впровадженню в практику. На допомогу Методологічному відділові протягом серпня—жовтня 1922 р. були створені центральний і губернські кабінети політосвітпрацівника.

На середину 1923 р. Методологічний відділ і центральний кабінет підготували і розіслали на місця рекомендації про форми і методи політосвітньої роботи в місті й на селі, агітаційні матеріали про нові радянські обряди, цикли лекцій з сільського господарства, атеїзму, світознання і кооперативного будівництва⁸, примірні програми вечорів на теми виробничого, громадського і міжнародного життя, покажчики матеріалів про них⁹.

Губернські кабінети проводили курси, семінари, наради політосвітніх працівників, на яких обговорювались матеріали з різних питань політосвітньої роботи. Влітку 1923 р. вони провели 19 окружних курсів і 7 нарад працівників шкіл лікнепу¹⁰, клубів і бібліотек¹¹.

¹ Ж. «Селянський будинок», 1925, № 4, стор. 17.

² Підрахунки авторів.

³ Населення України в 1925 р. становило 28 млн. чоловік.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 158, арк. 14.

⁵ Там же, арк. 16.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 119, арк. 27.

⁷ Там же, од. зб. 131, арк. 376.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 128, арк. 144.

⁹ Там же, од. зб. 131, арк. 376.

¹⁰ Школи по ліквідації неписьменності й малописьменності.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 365, арк. 79.

Найширше методична робота політосвіт розгорнулася в 1924 році. Методологічний відділ Головосвіти УРСР підготував і розіслав на місця матеріали для оформлення ленінських і червоних кутків, програми різних гуртків, рекомендації щодо поліпшення стінних і світлових газет, методичні вказівки і посібники для підготовки вечорів книги, покажчики літератури з різної тематики, збірки статей з політосвітньої роботи, матеріали з виробничої пропаганди¹, програми для різних курсів, семінарів, конференцій, посібники по проведенню революційних свят, каталоги книг для бібліотек².

Губернські кабінети з свого боку розробляли численні методичні матеріали, які обговорювались на конференціях вчителів, зборах лекторів, методичних нарадах політосвітніх працівників. Для зручності їх вивчення при кабінетах створювались методичні гуртки, що розділялися на групи, якими керували найбільш кваліфіковані політосвітні працівники³.

При Катеринославському, Одеському, Волинському губернських кабінетах було створено консультаційно-довідкове бюро⁴. При Харківському, Одеському, Катеринославському кабінетах діяли показові лекторські бюро⁵, які були зразком проведення лекційної пропаганди та розповсюджували найбільш дійові її методи. Особливо активну методичну роботу проводив Одеський кабінет на чолі з тов. Константиновським. Він першим розробив і почав впроваджувати в практику культурних установ єдиний план проведення політосвітньої роботи, підготував для них велику кількість циклів лекцій, тез, конспектів, підібрав літературу з питань внутрішньої й міжнародної політики партії, державного будівництва і радянського законодавства. Окружні політосвіти та їх установи постачались показовими таблицями, діаграмами, діапозитивами, діапроектами, декораціями. До клубів і сільбудів відряджались кваліфіковані політосвітпрацівники, які інструктували керівників культурних установ, різних гуртків, секцій і комісій по освітній роботі. Регулярно виїжджали в робітничі селища й села зразкові, як їх тоді називали, пересувні театри, а також музеї, кіно, досвідчені лектори. З питань методики політосвітньої роботи проводились губернські та окружні з'їзди⁶.

Велике місце в діяльності Методологічного відділу і губернських кабінетів посідали періодичні обслідування стану політосвітньої роботи та її дійовості. В 1923 р. вони проводилися в Катеринославській, Чернігівській, Донецькій, Одеській та Київській губерніях⁷. З початку 1923 р. Головосвіта УРСР почала викликати завідуючих губполітосвітами для заслухування їх звітів та інструктування. Лише за перші два місяці 1923 р. Колегія Головосвіти УРСР заслухала доповіді завідуючих Київською, Одеською, Харківською та Катеринославською губполітосвітами⁸. Такі ж методи керівництва і контролю використовувалися в губерніях і округах. Протягом 1924—1925 рр. губполітосвіти на засіданнях своїх колегій заслухали 117 доповідей завідуючих окружними політосвітами, а ті в свою чергу розглянули 638 звітів керівників культосвітніх установ⁹.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, од. зб. 186, арк. 6—40.

² Народное просвещение на Украине, стор. 191.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 128, арк. 15.

⁴ Народное просвещение на Украине, стор. 191.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 395, арк. 203.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 128, арк. 22.

⁷ Ж. «Путь к коммунизму», 1923, № 3—4, стор. 281.

⁸ Ж. «Путь к коммунизму», 1923, № 1—2, стор. 248.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, од. зб. 269, арк. 17.

З початку 1925 р. загальне методичне керівництво політосвітньою роботою на Україні здійснювалось створенням на базі Методологічного відділу Центральним методичним комітетом на чолі з М. Волобуєвим¹, а на місцях — окружними кабінетами політосвітпрацівника. На 1 жовтня 1925 р. в республіці налічувалось 20 таких кабінетів².

З цього часу починається дальший розвиток методичної роботи. При методичному комітеті з січня 1925 р. почали регулярно виходити три журнали для політосвітніх працівників («Селянський будинок», «Робітничий клуб», «Геть неписьменність»). Почали видаватися досконаліші методичні посібники. Уже в першому кварталі 1925 р. їх було видано 30³. До губернських, окружних політосвіт для культосвітніх установ систематично посилались інструктивні та інформаційні листки, методичні збірники, поради, вказівки, матеріали про підсумки обслідування політосвітніх установ, підручники та довідники з різних форм політосвітньої роботи, збірники агітаційних матеріалів⁴. У створених при методкомі десяти консультаційно-довідкових бюро давались роз'яснення з усіх питань політосвітньої роботи. Такі бюро працювали й при всіх губернських кабінетах та в більшості окружних⁵.

Велике значення мали з'їзди, наради, конференції і пленуми політосвітпрацівників, які проводились в центрі і на місцях. У серпні 1925 р. відбулася Всеукраїнська методична конференція, у вересні — з'їзд працівників клубів, у жовтні — з'їзд працівників сільбудів і хат-читалень⁶. Подольським губкабінетом у 1925 р. було проведено 27 нарад працівників сільбудів, клубів, бібліотек, музеїв, вчителів шкіл лікнепу⁷. Такі наради проводились в усіх губерніях. На них обговорювались та вивчались основні питання, пов'язані із змістом, формами та методами політичної освіти мас. Посилилась і поліпшилась методична робота окружних кабінетів. Створені при них комісії з різних галузей політосвітньої роботи проводили обслідування культосвітніх установ, давали вказівки, як усунути недоліки в методиці їх роботи. На допомогу їм направлялись розроблені комісіями парткомів, клубними радами й бібліотечними об'єднаннями інструкції, положення, примірні плани роботи політосвітніх установ, плани проведення революційних свят, агітаційних кампаній, вечорів, програми політчиток, гуртків, цикли лекцій, різні діаграми та схеми. Надсилались також матеріали про методи роботи з дорослими в школах лікнепу, про методи навчання читання і письма підлітків, про методи викладання в радпартшколах, різні посібники для агітаторів та пропагандистів⁸.

Поступово розвивалась видавнича діяльність політосвіт. Керувала нею спеціально створена для цього при Головосвіті УРСР редакція, яку очолював В. Рожицин.

До 1923 р. потреби політосвіт на друковану продукцію задовольнялись Держвидавком України. Протягом 1921—1922 рр. він випустив 120 лекційних комплектів⁹, 440 назв брошур, 120 «бібліотечок селянина»,

¹ ЦДАЖР, УРСР, ф. 166, оп. 4, од. зб. 383, арк. 1.

² Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925 рр. Х., 1926, стор. 64.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 370, арк. 11.

⁴ Там же, од. зб. 397, арк. 26.

⁵ Там же, од. зб. 374, арк. 11.

⁶ Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925 рр., стор. 65.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 395, арк. 42.

⁸ Там же, арк. 11, 259, 397.

⁹ Туди входили цикли лекцій, окремі бесіди і програми для гуртків з питань господарського, державного і культурного будівництва, показники літератури по темах, методичні поради, діаграми, діапозитиви. Призначались вони для проведення лекцій-співбесід.

«Коротку енциклопедію політосвітроботи», бібліографічні бюлетені, наочні посібники¹.

Щоб розширити програму видань, у 1923 р. при Наркомосі було створене нове політосвітнє видавництво «Путь просвещения». В 1924 р. воно випустило «Довідник політосвітпрацівника» і політико-освітню літературу під рубрикою «Що читати робітникам й селянинові» — всього 239 назв загальним тиражем 1 758 000 примірників². На початку 1925 р. були видані «Енциклопедія по самоосвіті», пристосована до рівня робітників і селян та «Довідник сільського політосвітпрацівника»³.

3 квітня 1925 р. політосвітню літературу стало випускати нове видавництво «Червоний шлях», яке було об'єднаним органом ЦК КП(б)У і Наркомосу УРСР. До кінця 1925 р. воно видало для політосвітпрацівників 1 395 450 примірників книг та брошур 185 назв⁴.

Політосвіти проводили велику роботу по підготовці і перепідготовці кадрів культурних установ. У 1921 р. ця робота здійснювалась на єдиних курсах, які створювались політосвітами⁵. З початку 1922 р. замість курсів почали діяти політосвітні відділення при радпартшколах II ступеня. В них у березні 1922 р. навчалось 407 чоловік⁶.

У лютому 1922 р. Головосвіта УРСР відкрила в м. Харкові курси для підготовки інструкторів політосвіти, де за рік було підготовлено 280 чоловік (кожен набір — 80 чол., строк навчання — три місяці). Серед перших слухачів були А. Матвієнко, В. Маляренко, Я. Проценко, В. Кулінич, В. Дондиш, П. Лісій, В. Галай, П. Родан, І. Біда, Т. Манько⁷.

Губернські й повітові політосвіти запровадили і використали інститут практикантів, який готував політосвітніх працівників у процесі політосвітньої роботи. Наприкінці 1922 р. практику при кращих клубах, сільбудах, музеях, бібліотеках проходило понад 300 чол. З числа цих практикантів стали потім активними політосвітніми працівниками Г. Струць, В. Пентюх, Ю. Бондаренко, Ю. Кравець, О. Горшенін, Л. Терещенко, М. Шевченко, Я. Яценко, М. Зозуля, Н. Павленко, М. Гуртовий, М. Печенюк⁸.

Протягом 1923 р. в губерніях і повітах відбулося 159 різних заходів, пов'язаних з перепідготовкою кадрів культосвітніх установ⁹. Головосвіта УРСР провела за цей час п'ять півторамісячних семінарів для перепідготовки працівників сільбудів, клубів, бібліотек і груповодів радпартшкіл¹⁰.

Всеукраїнська нарада завідуючих губполітосвітами, що відбулася в серпні 1924 р., в своїх рішеннях вказала основні шляхи дальшої підготовки й перепідготовки політосвітніх працівників, яка мала здійснюватись через мережу центральних і місцевих курсів, семінарів, шляхом самопідготовки в процесі роботи та проходження практики при культосвітніх установах¹¹.

До кінця 1924 р. по Україні відбулося 46 губернських семінарів, було відкрито 17 окружних і 6 центральних курсів підготовки політосвітніх працівників¹².

¹ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 3—4, стор. 116—118.

² Народное просвещение на Украине, стор. 47.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 395, арк. 8.

⁴ Там же, од. зб. 393, арк. 7.

⁵ Ж. «Коммунистическое просвещение», 1922, № 3, стор. 34.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 2313, оп. 1, од. зб. 296, арк. 15.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 365, арк. 124.

⁸ Ж. «Путь к коммунизму», 1922, № 2, стор. 120.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, од. зб. 267, арк. 4.

¹⁰ Народное просвещение на Украине, стор. 200.

¹¹ Ж. «Шлях до комунізму», 1924, № 8—9, стор. XIV.

¹² Народное просвещение на Украине, стор. 19.

Нарада працівників Головосвіти УРСР, що відбулася в січні 1925 р., визнала підготовку культосвітніх працівників головним завданням політосвіт¹. Вона висловилась за проведення літньої кампанії перепідготовки кадрів, за введення курсу політосвітньої роботи в програму радпартшкіл, інститутів народної освіти, педтехнікумів та інших учбових закладів, які готували спеціалістів для села.

Протягом весни 1925 р. політосвіти посилено готувались до літньої роботи з кадрами. Головосвіта УРСР склала і розіслала примірні учбові плани курсів, семінарів. Для керівництва кампанією в губернії, округи і райони Головосвіта відрядила своїх представників. У ході кампанії (травень—липень) перепідготовку пройшли понад 1000 політосвітніх працівників, з них 837 сільських².

На кінець 1925 р. на Україні вже було понад 20 000 нових політосвітніх працівників³.

У 1921—1925 рр. основну увагу агітаційно-пропагандистського апарату було звернено на виховання комуністів. Для посилення політичної роботи серед широких мас партія використала політосвіти, поклавши на них організаційне і ідейне керівництво політосвітньою і агітаційно-пропагандистською роботою всіх позашкільних культосвітніх установ.

У важких умовах створювалися й зміцнювалися політосвіти на Україні. Незважаючи на це, ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи повністю здійснили висунуті Х з'їздом РКП(б) завдання по розвитку діяльності політосвіт.

Ставши справжнім «партійним апаратом в системі державних органів», політосвіти перетворили культурні установи в опорні пункти партії для проведення політичної роботи серед трудящих мас, для згуртування їх проти капіталістів і куркулів, які намагалися підняти голову. Створення і зміцнення нового типу радянських культосвітніх установ та вироблення програми їх діяльності дало можливість партії розгорнути велику роботу по виданню комуністичної літератури, підготовці й перепідготовці працівників культурних установ і таким чином ліквідувати кризу політосвітньої роботи. Методична допомога політосвіт сприяла поліпшенню практики політосвітньої роботи, яка дедалі ставала все ширшою, глибшою і різноманітнішою, набувала планового характеру. Внесена політосвітами єдність у зміст, форми й методи роботи культосвітніх установ зробила її досконалішою і дійовішою.

Все це сприяло найповнішому задоволенню безперервно зростаючих духовних потреб мас, піднесенню їх комуністичної освіти й виховання.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, од. зб. 367, арк. 23.

² Ж. «Коммунистическое просвещение», 1925, № 2, стор. 31.

³ Ж. «Путь к коммунизму», 1925, № 10, стор. 40.